

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ג

עורכים:

יחיאל זלינגר • אורי ישי

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשע"ט (2019)

תוכן העניינים

5	בפתח הקובץ
7	הקדמה
9	רועי פורת, דוד עמית, עמוס פרומקין, מיקה אולמן ובוועז לנגפורד
33	מערות ואדי חריטון - נחל תקוע רפאל לואיס ושמעון גיבסון
47	לחשוב מחוץ לקופסה: חלקות קופסה, ספלולים, טרסות וראשית הבוסתנאות בהרי יהודה דניאל עין-מור, בנימין טרופר, דנית לוי ואנט לנדס-נגר
73	חידושים בתמונה היישובית לאורך הדרך אמאוס- קריית יערים-ירושלים רחל בר נתן ואורית פלג-ברקת
93	פאר מלכים: ארמונות החורף ביריחו והשושלת החשמונאית אשר גרוסברג
135	מקוואות הרודיון עזריאל יחזקאל, בנימין טרופר, בוועז לנגפורד, רועי פורת ועמוס פרומקין
153	מערכת המים הקדומה בעין פעור "שאלת הבחורה": שורשיו של אתוס החברה המשותפת והצנועה בקבוצת אברהם ובכפר עציון
181	תודעת השואה והשפעתה במלחמת הקוממיות: גוש עציון כמקרה בוחן יוחנן בן יעקב
203	דילמות הלכתיות במצור על גוש עציון במלחמת העצמאות שוקי שריר
227	בית המרגוע במשואות יצחק בשנים תש"ו-תש"ז (1946-1947): היבטים תרבותיים וחברתיים בנימין טרופר
	יוסי שפנייר

239	התהוות יישובי פרוזדור ירושלים לנוכח אתגרי הביטחון: 1948-1951	נדב פרנקל
265	חידושים בשדה הקרסט של אגן עפרה: שדה הקרסט המוכלל הדרומי בלבנט	בועז לנגפורד, עמוס פרומקין, אליהו ולדמן, שמש יערן, ולדמיר בוסלוב ויורי ליסוביץ'
281	האב ארנסט שמיץ: כוהן דת וזואולוג בארץ הקודש	יוסי לשם, חיים גורן וחנה עמית
293	קיננון, תנועה ונדידה של עופות דורסים גדולים בשפלת יהודה	גלעד פרידמן, יוסי לשם, גיל בורר, קריסטל מקליין, אבי בר-מסדה, בעז שחם, ליאור כרם ועדו יצחקי
301		רשימת משתתפים

מקוואות הרודיון

אשר גרוסברג

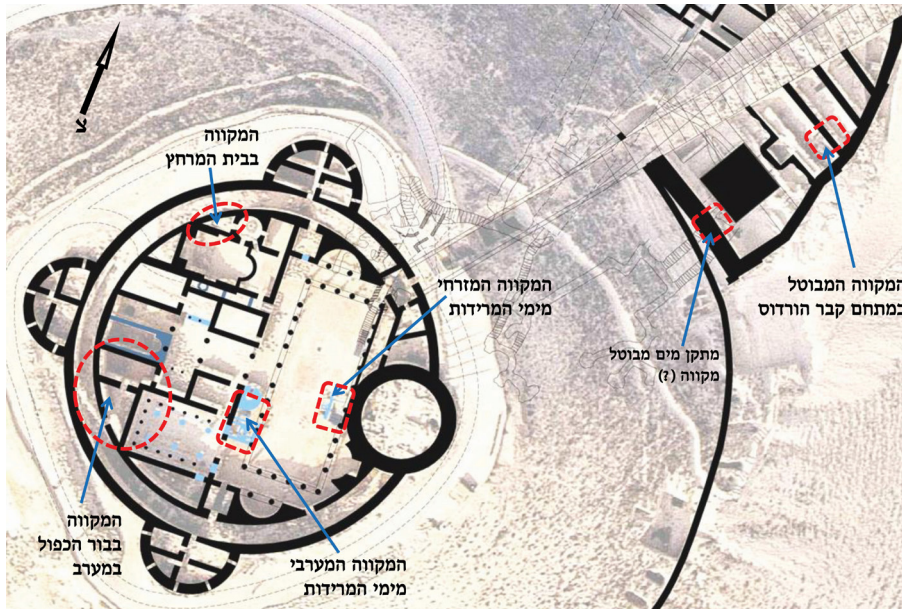
א. הקדמה

ארמון מבצר ההר בהרודיון, שנבנה על ידי הורדוס בכמה שלבים, המשיך לתפקד בימי יורשיו והנציבים הרומאים ביהודה עד שנכבש על ידי הלוחמים היהודים בראשית המרד הראשון (כפי הנראה בשנת 66 לספירה). הרודיון נכבשה מידי המורדים וחרבה בסופו של מרד זה בשנת 71 לספירה, כשנה לאחר חורבן הבית. במרד בר־כוכבא (132–135/6 לספירה) השתלטו שוב המורדים על ארמון מבצר ההר, שעמד כנראה נטוש והרוס בחלקו. חלקו הארי של ארמון מבצר ההר בהרודיון נחפר בשנים 1962–1967 על ידי האב וירג'יליו קורבו, מבית הספר הפרנציסקני למקרא שבעיר העתיקה בירושלים (Corbo 1989; 1967; 1963). בשנים 1968–1970 נערכו באתר עבודות שימור ושחזור על ידי רשות הגנים הלאומיים בראשותו של גדעון פרסטר, שגם יזם מספר חפירות בדיקה (פרסטר תש"ל; 1970; Foerster 1969). חפירות נוספות נערכו בשנים 1973–1975 על ידי אהוד נצר, מטעם המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, בשיתוף עם בית ספר שדה כפר עציון (נצר וארזי 1985). חפירות בקנה מידה נרחב, לרבות בהרודיון תחתית, החלו בשנת 1972, בניהולו של אהוד נצר ומטעם המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים (Netzer 1981).

בשנים 2007–2009 ערכה משלחתו של אהוד נצר חפירות נרחבות במדרון הצפוני של ההר, בהן נחשפו בין היתר מקום הקבורה של הורדוס והתאטרון המלכותי (נצר ואחרים תשס"ט; Porat, Chachy and Kalman 2015). בשנים אלו אף החלו עבודות שימור מקיפות בארמון מבצר ההר במסגרת פיתוח האתר. מאז פטירתו של אהוד נצר בשנת 2010, לאחר שמעד באתר בעת עבודתו, נמשכו החפירות על ידי משלחתו, הן במדרון ההר והן בראשו. בשנים 2014–2017 ערכה המשלחת חפירות נרחבות בראש ההר, בעיקר במערך הכניסה לארמון המבוצר ובמבנה המעטפת (פורת, קלמן וצ'אצ'י תשע"ו; תשע"ז; פורת ואחרים תשע"ט).

עשרה מקוואות טהרה ושני מתקני מים נוספים, שייכתן שהיו מקוואות, נמצאו בהרודיון. ארבעה מקוואות נמצאו בארמון מבצר ההר, מקווה אחד נמצא במדרון הצפון־מזרחי של ההר, וחמישה מקוואות נמצאו בהרודיון תחתית (איורים 1, 2). שמונה מהמקוואות הם מימי הורדוס, אך שלושה מהם יצאו משימוש עוד בימיו. שני מקוואות נבנו בימי המרדיות ברומאים בחצר מוקפת העמודים שבמרכז ארמון מבצר ההר. אחד מהמתקנים שייכתן שהיו מקוואות נמצא במדרון הצפון־מזרחי של ההר והשני נמצא בהרודיון תחתית, אך לא ניתן לדעת זאת בוודאות. הם ייסקרו להלן, אך הם אינם נמנים עם המקוואות.

המקוואות שנבנו בהרודיון בימי הורדוס, למעט אחד, דומים במבנם למקוואות שנמצאו בארמונות הורדוס האחרים ובירושלים. הם כוללים מקוואות מהטיפוס של בריכה

איור 1: מפת המקוואות בהר הרודיון (משלחת חפירות הרודיון)

בודדת ומהטיפוס של צמד בריכות. לעומת זאת, המקוואות שבנו המורדים הינם ייחודיים ויוצאי דופן במבנם, וטרם נמצאו מקוואות דומים להם. בנוסף לבריכת הטבילה הם כוללים מכל פעמוני קטן, שפתחו נסגר ב"פקק" אבן ועליו נבנתה בריכה קטנה.

גיוונם של המקוואות בהרודיון הוא גם בייעודם: לחמישה מהמקוואות מימי הורדוס היה ייעוד נוסף של רחצה להנאה: ארבעה מקוואות נמצאו בבתי המרחץ והם שימשו גם כבריכת המים הקרים (פריגיטריום) של בית המרחץ. המקווה בבריכה שליד הבניין המונומנטלי שימש, ככל הנראה, גם לשחייה. הבריכות הקטנות בשני המקוואות מימי המורדים נועדו, ככל הנראה, לטבילת ידיים לצורך אכילת חולין בטהרה.

בפרסומים של החפירות הארכיאולוגיות בהרודיון נסקרו בעיקר הנתונים הפיזיים של המקוואות. למעט שני המקוואות מימי המרידות ברומאים לא הוקדש דיון מפורט לדרכי תפעולם ולשימושים הנוספים של חלק מהם להנאה ולשחייה, וגם לא להתייחסותם של חז"ל לאפשרות זאת.

מחקר מקוואות הרודיון הינו חלק ממחקר המקוואות בימי בית שני, והם נסקרו גם במאמרים שונים שעסקו במקוואות מהתקופה הזאת. רוני רייך (תשע"ג) הקדיש למקוואות אלה את רובו של ספרו המסכם את נושא מקוואות הטהרה. בנוסף לריכוז של מידע הוא גם דן בכל ההיבטים הקשורים למקוואות: ההיבט הפיזי של מבנה המקוואות ודרכי תפעולם, ההיבט ההלכתי על פי מקורות חז"ל וגם זיקתם של מקוואות למוסדות שונים, כמו בית הכנסת ובית המרחץ. גיוונם של המקוואות בהרודיון, במבנם, בדרכי הכשרתם ובייעודם הרגיל — לטהרה, והרב תכליתי — גם להנאה, מאפשר דיון בכל ההיבטים שנזכרו לעיל.

איור 2: מפת המקוואות בהרודיון תחתית (משלחת חפירות הרודיון)

בסקירה שלהלן יוצג תחילה הממצא הארכיאולוגי של מקוואות הרודיון. לאחריו יסוכמו העקרונות ההלכתיים לבניית מקוואות וייסקרו טיפוסי המקוואות ודרכי תחזוקתם בימי הורדוס ובסוף ימי בית שני, עם התייחסות למקוואות הרודיון. לאחר מכן יפורטו המאפיינים של מקוואות הרודיון לסוגיהם עם הרחבה על המקוואות הדו־תכליתיים, ששימשו גם להנאה ולשחיה. לאחר מכן יעלה לדיון יחסם של חז"ל למתקנים דו־תכליתיים ששימשו גם לטהרה וגם להנאה.

ב. הממצא

ממצא המקוואות בהרודיון נסקר בדיווחים על החפירות, וריכוז של מידע על שמונה ממקוואות הרודיון נמצא בספרו של רייך (תשע"ג: 137–139, 295–296). לכתובת מאמר זה עודכנו הנתונים של המקוואות, בעיקר נתוני הממדים, על ידי חברי המשלחת לחקר הרודיון: רועי פורת, רחל צ'אצ'י ויעקב קלמן. נתונים אלה שונים מעט מהנתונים שפורסמו בעבר וגם נוספו

להם נתונים חדשים, המתפרסמים כאן לראשונה. בנוסף לכך, חברי משלחת החפירות ערכו אתי סיוורים באתר, העירו לי הערות מועילות למאמר זה וגם העבירו לי באדיבותם תצלומים ותוכניות מעודכנות של המקוואות. על כל אלה נתונה להם תודתי.

1.1 מקוואות דו־תכליתיים מימי הורדוס

לחמישה מהמקוואות מימי הורדוס היה ייעוד נוסף של רחצה להנאה. ארבעת המקוואות שנמצאו בבתי המרחץ שימשו גם כבריכת המים הקרים (פריגידריום) של בית המרחץ, והמקווה בבריכה שליד הבניין המונומנטלי שימש, ככל הנראה, גם לשחיה.

1.1.1 (א) מקוואות בבתי מרחץ

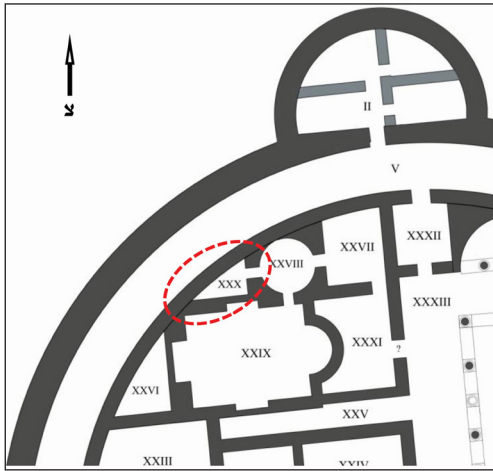
שלושה בתי מרחץ נמצאו בהרודיון, ובכל אחד מהם הייתה בריכה מדורגת ששימשה כמקווה טהרה: בית המרחץ בארמון מבצר ההר, בית המרחץ הגדול בהרודיון תחתית, שבו נמצאו שני מקוואות — אחד בכל אחד משני שלבי הבנייה שלו, ובית המרחץ בוילה הרומית שבאגף הצפוני של הרודיון תחתית.

בית המרחץ בארמון מבצר ההר

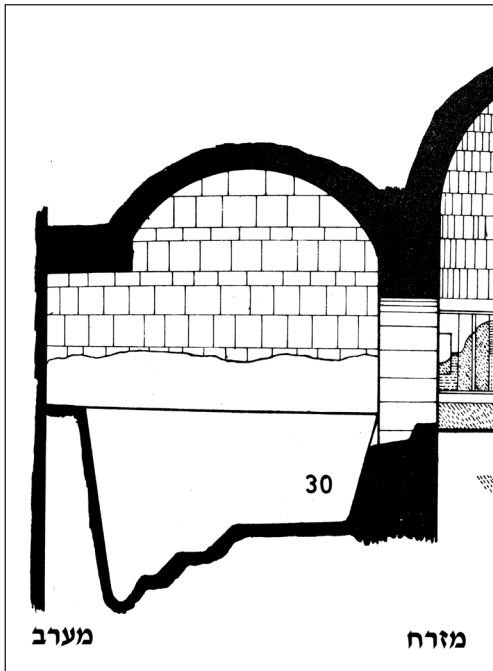
בית המרחץ נבנה בקצהו הצפוני של הארמון והוא צמוד לחומה העגולה המקיפה את ההר. בגלל מקומו של חדר הצוננים (פריגידריום), שהיה צמוד לחומה, הוא קטן ממדים וצורתו משולש (איור 3). בריכת המים תופסת כמעט את כל חלל החדר. אורכה 4 מ' ורוחבה המרבי קרוב ל-2 מ'. לבריכה שני חלקים: מזרחי ומערבי. אל החלק המזרחי ירדו בשתי מדרגות. המדרגה הראשונה נמצאת בחלל הפתח, גובהה רגיל והיא משתפלת מערבה. גובהה של המדרגה השנייה כמטר, וירדו ממנה למשטח של כ-1.5 מ', שעומק המים שבו הגיע לכ-1.4 מ'. ממשטח זה, באמצע הבריכה, יורדות שלוש מדרגות אל חלקה המערבי, שעומק המים שבו הגיע לכ-2.7 מ' (Corbo 1963: 244; 1989: 48, Pl. V) (איור 4). המבנה החריג של הבריכה נובע ממיקומה, אך היא חריגה גם בגובהה של המדרגה השנייה, שיצר קושי בירידה אליה.

בית המרחץ הגדול בהרודיון תחתית

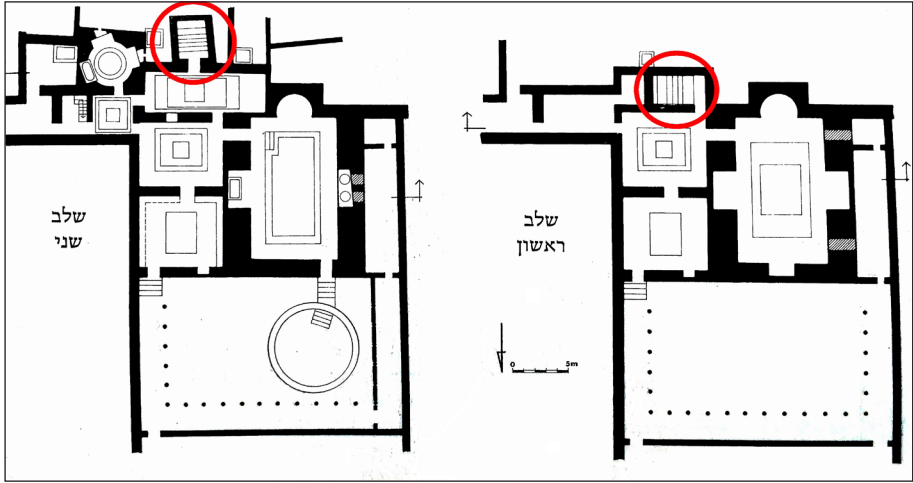
בחדר הצוננים (פריגידריום) של בית המרחץ הגדול בהרודיון תחתית, הנמצא בפינה הדרום-מערבית של מתחם הבריכה ונבנה בסגנון רומאי בימי הורדוס, נבנתה בריכה מדורגת במדרגות רוחביות בכל אחד משני שלבי הבנייה של המקום (איור 5). בשלב הראשון של בית המרחץ תפסה בריכת מים מדורגת כמעט את כל תחומו של חדר הצוננים. ממדיה 2.7x3.7 מ', עומקה 1.62 מ' ונפחה 7.3 מ"ק. ארבע מדרגות רוחביות יורדות אל קרקעית הבריכה. שלח המדרגה התחתונה רחב מהאחרות — 96 ס"מ

איור 3: תוכנית בית המרחץ בארמון מבצר ההר. המקווה בחדר הצוננים (מס' 30) מוקף בעיגול (משלחת חפירות הרודיון)

איור 4: חתך במקווה שבחדר הצוננים בבית המרחץ שבארמון מבצר ההר (Corbo 1989, Pl. V)

איור 5: תוכנית בית המרחץ הגדול בהרודיון תחתית בשני שלביו. המקוואות בחדר הצוננים מוקפים בעיגולים (נצר, קלמן ולוריס צ'אצ'י תשס"ה: 32)

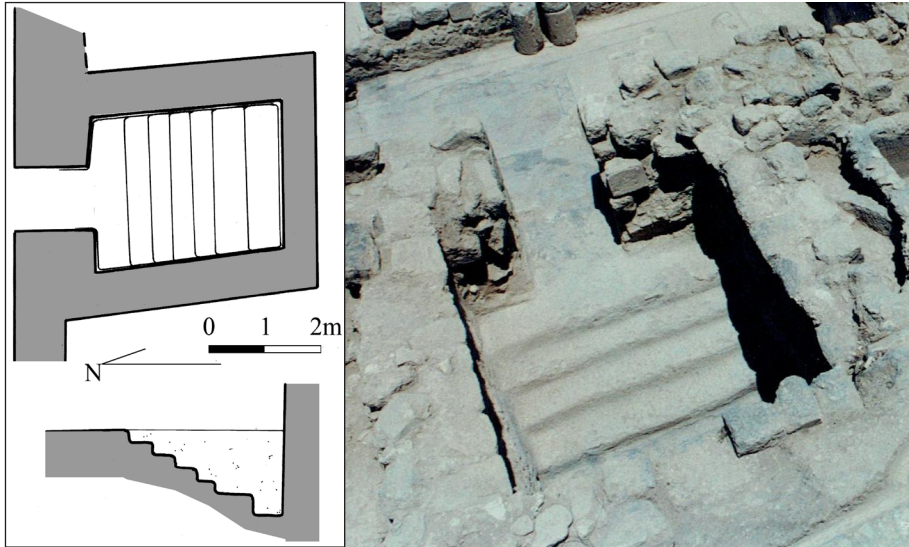
לעומת 35 ס"מ בשאר המדרגות, והוא אפשר עמידה נוחה במים שעומקם כ-1.25 מ' (נצר, קלמן ולוריס תש"ס; נצר, קלמן ולוריס צ'אצ'י תשס"ה) (איור 6).

בשלב השני לקיומו של בית המרחץ, בימי הורדוס, הוא הורחב. בריכת המים נסתמה ומדרום לה נבנה חדר צוננים חדש, שנחצב בחלקו אל תוך הסלע והכיל בריכה מדורגת, שתפשה את כל תחומו. ממדיה 3.4x2.6 מ', עומקה 1.53 מ' ונפחה 5.7 מ"ק. חמש מדרגות רוחביות יורדות אל קרקעית הבריכה. המדרגה התחתונה רחבה מהאחרות (60 ס"מ) וגבוהה מהן (40 ס"מ), והיא אפשרה עמידה נוחה במים שעומקם כ-1.1 מ' (נצר, קלמן ולוריס תש"ס; נצר, קלמן ולוריס צ'אצ'י תשס"ה) (איור 7).

איור 6: המקוה בבית המרחץ הגדול בהרודיון תחתית, שלב א, תצלום במבט לצפון, תוכנית וחתך (משלחת חפירות הרודיון)

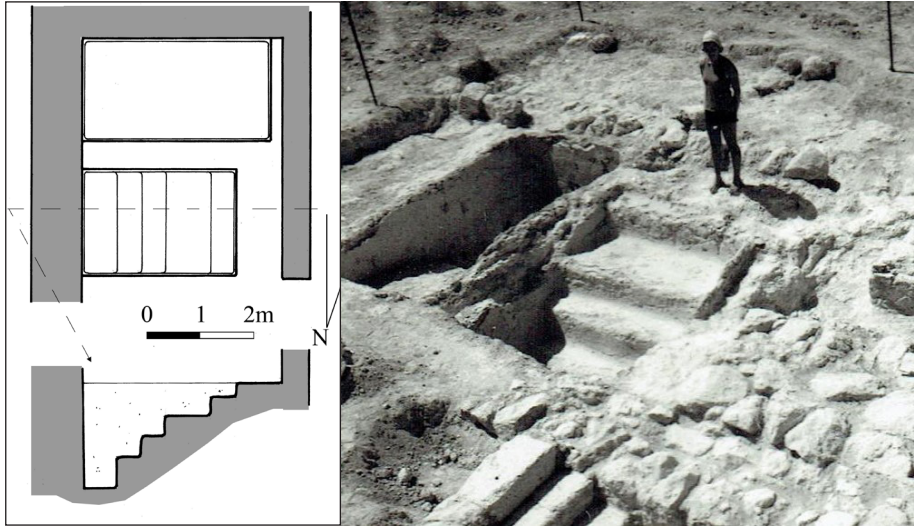
איור 7: המקווה בבית המרחץ הגדול בהרודיון תחתית, שלב ב, תצלום במבט לצפון, תוכנית וחתך (משלחת חפירות הרודיון)

מפלס בריכות המים הקרים נמוך ממפלס אמת המים שהובילה מי מעיינות מבריכות שלמה, ולכן אפשר היה לספק להן מי מעיין מאמת המים וגם להחליף, בעת הצורך, את המים. אולם, למרות הקשר המסתבר עם אמת המים, לא נותרו שרידים שיכולים להעיד על כך.

בית המרחץ באגף הצפוני של הרודיון תחתית

בית מרחץ בסגנון רומאי עם בריכה מדורגת התגלה באגף הצפוני של מבני המגורים שנבנו מצפון לבריכה הגדולה, ממערב למעבר המדורג העובר במרכז השטח מצפון לדרום. נמצאה בו בריכה מדורגת, ששימשה כפריגידריום, וצמודה לה בריכה שאינה מדורגת. ממדיה של הבריכה המדורגת 3.0X2.0 מ', עומקה המשוער 2.05 מ' ונפחה 6.9 מ"ק. ארבע מדרגות רוחביות, שהשנייה שבהן רחבה מהאחרות, הובילו אל קרקעית הבריכה. גובהה של המדרגה התחתונה 60 ס"מ — כפול מגובהן של המדרגות האחרות. ממדיה של הבריכה חסרת המדרגות 3.5X 2.0 מ', עומקה 2.7 מ' ונפחה 18.9 מ"ק (Netzer 1981: 47–49). בקרבת הבריכות התגלתה תעלת מים צרה ומכוסה, שייטכן שסיפקה מים לבריכות. מקומה של בריכת הטבילה (פריגידריום) הוא ליד חדר התנור. מיקום דומה נמצא גם בבית המרחץ בקיפרוס (נצר תשל"ה; Netzer and Damti 2004: 265–271).

שרידים של מתקן מים נוסף נמצאו ממזרח לבית המרחץ, כשהמעבר המדורג מפריד ביניהם. נצר זיהה במתקן זה בית מרחץ ושחזור בו בריכה מדורגת (נצר תש"ס: 102; Netzer 1999: 54–55, Fig. 8.2). אולם, מהפריגידריום השתמרו רק שרידי טיח הידראולי באחת הפינות, ולכן לא ניתן לדעת במדויק את פרטיו. מסיבה זאת אין הוא נמנה כאן עם המקוואות.

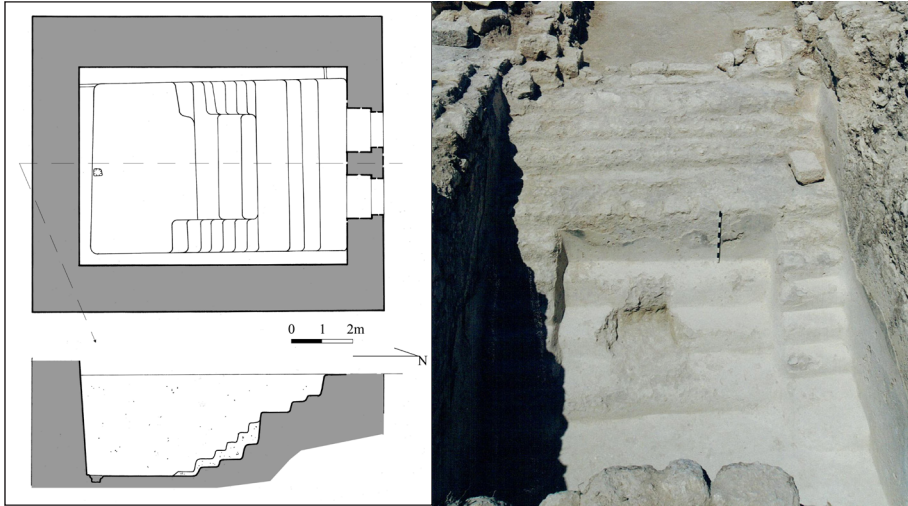
איור 8: המקווה בבית המרחץ הצפוני בהרודיון תחתית, תצלום במבט לדרום-מערב (בצד ימין הבריכה המדרגת ומשמאלה הבריכה חסרת המדרגות), תוכנית וחתך (משלחת חפירות הרודיון)

ב.1. (ב) הבריכה ליד הבניין המונומנטלי

בהרודיון תחתית, מדרום-מזרח לבניין המונומנטלי, נמצא מבנה ובו בריכה חצובה ברובה אל תוך הסלע, שנבנתה יחד עם הבניין המונומנטלי בשלב הבנייה השני של הרודיון תחתית, ותופסת כמעט את כל שטחו.

ממדי הבריכה 7.5X5.7 מ', עומקה כ-3.3 מ' והיא יכולה הייתה להכיל כ-112 מ"ק. הכניסה לבריכה הייתה מצפון, וייתכן שהיו לה שני פתחים (נצר, קלמן ולוריס תשס"א: 138, 141; נצר, קלמן ולוריס-צ'אצ'י תשס"ה: 39) (איור 9). ארבע המדרגות הראשונות בבריכה משוכות לכל רוחבה. הירידה לבריכה נעשית במדרגה גבוהה במיוחד — כ-70 ס"מ — ואחריה שתי מדרגות בגובה של 20 ו-35 ס"מ, ושלח של כ-40 ס"מ. למדרגה הרביעית שלח רחב של 1.1 מ'. המשך הירידה לתחתית הבריכה נעשה באמצעות שני גרמי מדרגות צרים בני שבע מדרגות, שהתפצלו מהמדרגות הרחביות לאורך שני צדי הבריכה. בין שני גרמי המדרגות נמצא קיר אנכי, שגובהו כמטר, וממנו יורדות שלוש מדרגות רחביות אל קרקעית הבריכה. מדרגות אלה רחבות וגבוהות יותר מהמדרגות שבשני צדי הבריכה. גם בריכה זאת, הודות למפלסה הנמוך, יכולה הייתה להיות ניזונה ממי אמת המים מבריכות שלמה, אולם אין לכך ראיה ארכיאולוגית.

בבריכה ניתן להבחין בשני חלקים: החלק הצפוני הרדוד, עד כ-2 מ' מהפתח ותחילתן של המדרגות הצדיות והקיר האנכי שביניהן, שעומקו המרבי כ-1.25 מ', והחלק הדרומי העמוק, שהיה ריבוע של 5.7X5.5 מ', שעומקו 2.3–3.3 מ'. הודות לתלילותן של המדרגות הצדיות, היו הקירות בצדי הבריכה פנויים ממדרגות לעומק של קרוב ל-2 מ' כבר לאחר כחצי מטר.

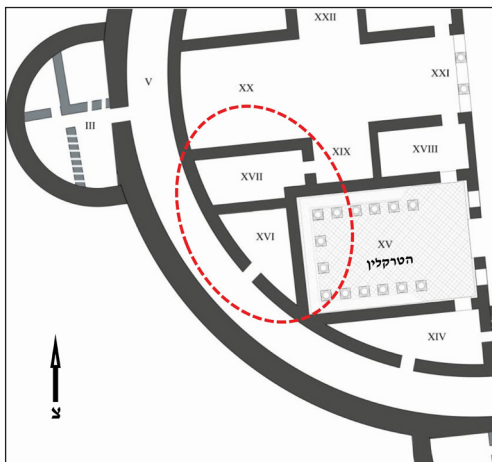
איור 9: הבריכה ליד הבניין המונומנטלי, תצלום במבט לצפון, תוכנית וחתך (משלחת חפירות הרודיון)

שתי בריכות קטנות, עגולות ושקועות בקרקע נמצאו בחצר המבוא שמצפון למקווה. בריכה B146, שקוטרה 1.75 מ' ועומקה 95 ס"מ, ובריכה B347, שקוטרה 1.35 מ' ועומקה 85 ס"מ. מדרגה אחת נמצאת בצפון כל בריכה, בראשונה גובהה 45 ס"מ ובשנייה 30 ס"מ. הבריכות וסביבתן מטויחות. מהבריכה הראשונה הקרובה יותר לבריכה הגדולה, יוצאת תעלה בגובה של 55 ס"מ מקרקעיתה לכיוון פתח המקווה, אך המשך מהלכה לא השתמר. תיארוכן אינו ברור וייתכן שהן מהמאה הראשונה או מימי הורדוס. ייתכן שהבריכות הקטנות שימשו לרחצה לפני הכניסה לבריכה הגדולה.

בשל מקומה של הבריכה ליד ה"מסלול" שנועד להלוויה של הורדוס, הועלתה ההשערה שבנייתה קשורה לטקס ההלוויה של הורדוס (נצר קלמן ולוריס תשס"א; נצר, קלמן ולוריס-צ'אצ'י תשס"ה).

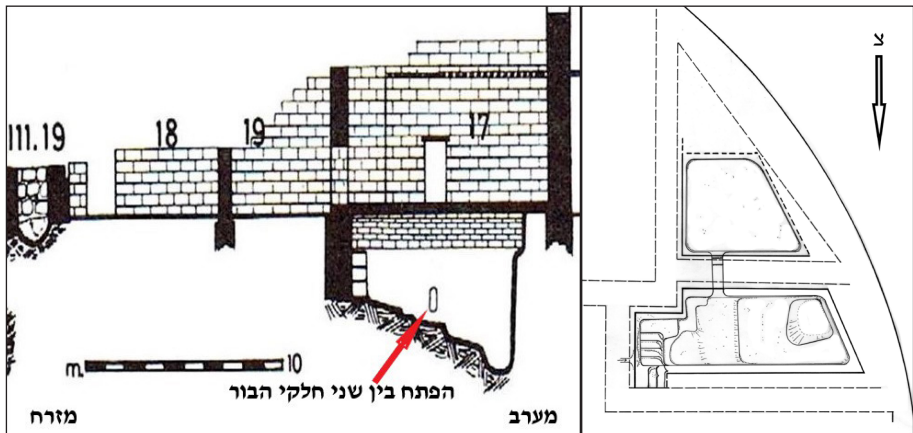
ב.1.ג) הבור הכפול ממערב לטרקלין

מתקן מים גדול בעל שני חללים – בריכה מדורגת ומאגר מים צמוד – נמצא מתחת לשני חדרי הארמון שממערב ומצפון-מערב לטרקלין של הורדוס, שהוסב לבית כנסת בימי

איור 10: תוכנית הבור הכפול, הבריכה המדורגת (מס' 17) והמאגר הצמוד לה (מס' 16), מוקפים בעיגול (משלחת חפירות הרודיון)

המרידות ברומאים (Corbo, 1967: 107–108) (איור 10). החללים בעלי קמרונות והם טויחו בטיח הידראולי אפור. מעבר צר מחבר את שני החללים. אל החלל הצפוני (לוקוס 17) שמתארו מלבני וממדי המרביים 7.5X2.6 מ', יורד גרם מדרגות בנוי בפינה הצפון-מזרחית שלו. ברצפתו של החלל הותקנו מדרגות רוחביות היורדות כלפי מערב. גובהן אינו אחיד והן בעלות שלח רחב. בפינה הדרום-מערבית נמצא שקע ריבועי לא רגולרי, שממדי הממוצעים כ-1.4X1.3 מ' (איור 11). בדופן הדרומית של החלל הצפוני, שעובייה כ-1.7 מ', בגובה של כ-2 מ' מקרקעית שתי הבריכות, יש מעבר צר ונמוך, שרוחבו כ-0.5 מ' וגובהו 1.4 מ', אל החלל הדרומי (לוקוס 16). מבנהו טרפזי וממדיו ממזרח למערב כ-2.5–4.6 מ', ומדרום לצפון כ-3.8–4.4 מ'. רצפת החלל הדרומי יורדת מערבה עם שיפוע פני הסלע ללא מדרגות. בראשו של החלל הדרומי נמצא פתח שאיבה מאוחר.

איור 11: תוכנית הבור הכפול, הבריכה המדורגת והמאגר הצמוד לה (משלחת חפירות הרודיון); חתך הבריכה המדורגת (Corbo 1989, Pl. VII)

2.2. מקוואות שבוטלו בימי הורדוס

2.2.1. (א) מקווה במדרון הצפון-מזרחי

מקווה טהרה שלם נחשף במתחם מבני השירות שהוקם במקום שבו נבנה מאוחר יותר קבר הורדוס (Porat, Chachy and Kalman 2015: 89–92) (איור 12). המקווה יצא משימוש עם הקמת מבנה מחסנים נרחב במקום ונאטם כליל כשנבנה הגן סביב המאוזולאום של הורדוס. המקווה, שהיה בתוך חדר, נחצב כולו בסלע ונראה כמערה בעלת פתח שגובהו 90 ס"מ ורוחבו 65 ס"מ. ממדיו 2.6X1.8 מ' וגובהו המרבי 2.8 מ'. חמש מדרגות רוחביות, שהתחתונה שבהן רחבה וגבוהה מהאחרות (כ-50 ס"מ), יורדות אל תחתית המקווה, שעומקו כ-1.7 מ'. הצד המערבי של האגן הנמוך בתחתית המקווה היה נמוך יותר מצדו המזרחי, והופרד ממנו במדרגה נמוכה. סמוך לפתח המקווה השתמרה תעלת ההזנה,

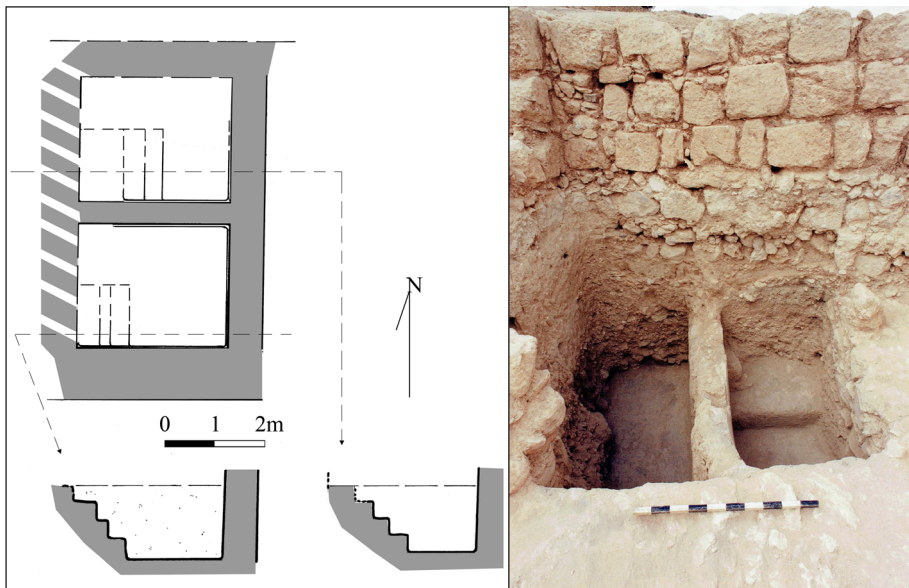
איור 12: המקווה המבוטל ליד מתחם קבר הורדוס, תצלום במבט לדרום-מערב (גבי לרון). שימו לב לתעלת ההזנה, לבריכת השיקוע מימין לפתח המקווה ולבריכת הרחצה לפני פתח המקווה. משמאל: חתך (משלחת חפירות הרודיון)

שהזרימה אליו את מי הגשמים. המים הגיעו לבריכת שיקוע עגולה שקוטרה בחלקה העליון 0.5 מ' וממנה הם זרמו למקווה. לפני הפתח נמצאת בריכה נוספת, שממדיה החיצוניים 1.3X1.1 מ' ועומקה 28 ס"מ, ובשליש המערבי שלה מדרגה נמוכה. בריכה זו שימשה, קרוב לוודאי, לרחיצת רגליים לפני הכניסה למקווה.

בקרבת מקום, בדופן מנהרת המילוט שהתקינו המורדים במרד בר-כוכבא ממערב לקבר הורדוס, נחשף חתך של מתקן מים מדורג, שחלקו חצוב בסלע וחלקו בנוי. המתקן נפגע עם הקמת מבנה המאוזולאום ונסתם בעת הכשרת מערכת המנהרות על ידי המורדים (Porat, Chachy and Kalman 2015: 88). הממדים של מתקן זה והדמיון שלו למקווה הסמוך שבוטל, מחזקים את האפשרות שגם מתקן זה היה מקווה שנבנה אל תוך הסלע בתקופה שבה פעלו מבני השירות של הרודיון. אולם, השרידים הדלים שנותרו אינם מאפשרים זיהוי ודאי של המתקן כמקווה טהרה וייתכן שייעודו היה אחר, ולכן אין הוא נמנה כאן עם המקוואות.

ב.2. (ב) מקווה ליד הבניין המונומנטלי

בהרודיון תחתית, סמוך לבניין המונומנטלי, בצדו המערבי של המבנה שצורתו כצורת האות ח', נחשפו שתי בריכות מטויחות בטיח הידראולי, מדרגות וצמודות, שקיר בעובי 40 ס"מ מפריד ביניהן (נצר, קלמן ולוריס תשס"א: 138, 141; נצר, קלמן ולוריס צ'אצ'י תשס"ה: 38) (איור 13). ממדי כל אחת מהן 3.05X2.5 מ', עומקן 1.6 מ' ונפחן 10.2 מ"ק. ככל הנראה, מדרגות שתי הבריכות לא תפסו את כל רוחב הבריכה. בבריכה הצפונית נחשפו רק שלוש המדרגות התחתונות, שאורכן לפחות 1.25 מ'. בבריכה הדרומית ארבע מדרגות, שאורכן המשווער בין 0.7 מ' ל-1.2 מ'. המדרגה התחתונה גבוהה מעט מהאחרות (45 ס"מ לעומת 37 ס"מ). חלקו העליון של הקיר שבין המקוואות לא השתמר, ולכן לא ניתן לדעת האם וכיצד נעשה הקשר בין המים שבשתי הבריכות. בריכות אלה שייכות לשלב הורדוסי

איור 13: המקווה המבוטל ליד הבניין המונומנטלי, תצלום, תוכנית וחתך (משלחת חפירות הרודיון)

מוקדם באתר. הן אינן בנויות בהתאמה לכיוון המבנים ההורדוסיים אלא בהתאמה למבנה בצורת האות ח'. שתי הבריכות בוטלו בשלב הבנייה השני בהרודיון תחתית בימי הורדוס.

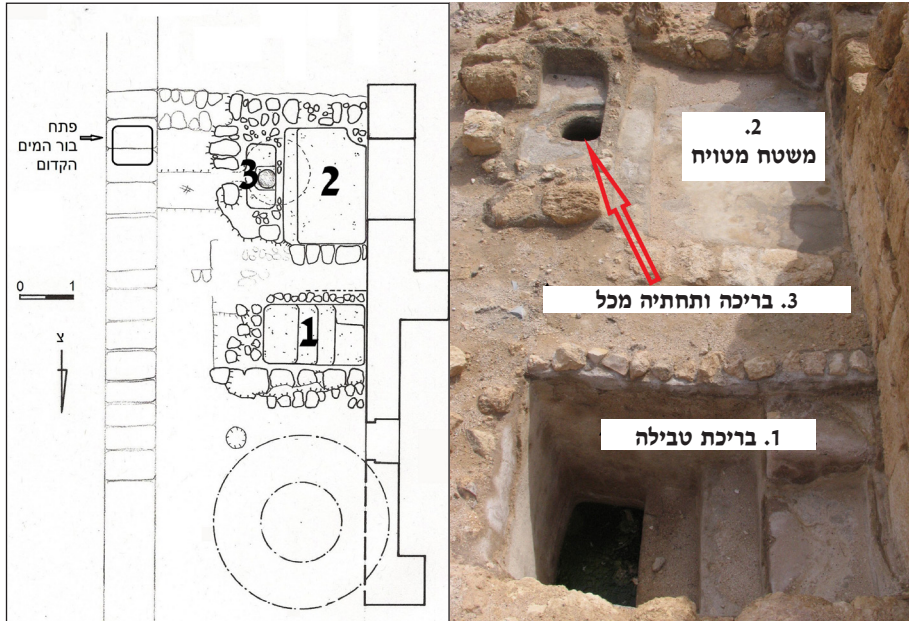
3.3 מקוואות מימי המרידות ברומאים

שני מקוואות ייחודיים במבנם בנו המורדים ששהו בהר באחת משתי המרידות ברומאים — המרד הגדול או מרד בר־כוכבא, וככל הנראה במרד הראשון (גרוסברג ואחרים תשע"א: 76–77). המקווה המערבי נבנה בחצר מוקפת העמודים שבמרכז ארמון מבצר ההר, בצד חזית הטרקלין של הורדוס שהוסב לבית כנסת בימי המרידות ברומאים. המקווה המזרחי נבנה במזרח החצר, ליד המגדל המזרחי העגול.

3.3.3 (א) המקווה המערבי

המקווה המערבי, שנחשף בחפירות קורבו (Corbo 1967: 72, 74 Fig. 7, 104–105 Figs.) נחשף מחדש על ידי משלחתו של נצר בשנת 2009, (18–19; 1989: Figs.108, 110–111), שהשלימה את חפירתו ועשתה בו פעולות שימור (גרוסברג ואחרים תשע"א). במקווה שלושה מרכיבים (איור 14):

1. בריכת טבילה מדורגת, שיש לה שתי מדרגות צרות ושתיים רחבות. ממדיה כ־1.2x1.9 מ', עומקה המרבי 1.4 מ' ונפחה כ־1.7 מ"ק.
2. משטח מלבני מטיוח, שככל הנראה שימש כמשטח שירות למשתמשים במקום.
3. בריכה מלבנית קטנה, שמידותיה 1.2x0.55 מ', והיא מרוחקת כ־1.5 מ' מבריכת הטבילה. עומקה בשלב הבנייה השני היה מעל חצי מ' ונפחה היה מעל 1/3 מ"ק.

איור 14: המקווה המערבי מימי המורדים, אחרי חשיפת המכל התחתון, תצלום במבט לדרום (אשר גרוסברג) ותוכנית (משלחת חפירות הרודיון)

מתחת לבריכה המלבנית נמצא מכל מים קטן ומעוגל בצורת פעמון, שנפחו כ־0.7 מ"ק (קוטר קרקעיתו 1.1 מ' וכמטר גובהו). בראש המכל נמצא פתח מעוגל, שקוטרו כ־30 ס"מ, ובו מגרעת למכסה — מעין "פקק" אבן, שסתם את הפתח (איור 15). אפשר היה לפתוח את המכסה בעת הצורך. המים הגיעו למכל בתעלת ניקוז מכיוון מזרח. בשלב השני של המתקן נסתם פתח המכל באבן וטויח, כך שלא היה ניתן להבחין בו, והוגבהו דפנות הבריכה (איור 16).

3.3.ב (ב) המקווה המזרחי

המקווה נחשף בשנת 1975 בחפירות של אהוד נצר, ונחקר מחדש בעת עבודות השימור שנערכו בו ב־2009 (גרוסברג ואחרים תשע"א). המקווה המזרחי דומה במבנהו ובמרכיביו למקווה המערבי, אך יש בו ייחודיות. במקווה שני מרכיבים (איור 17):

1. בריכת טבילה שממדיה כ־2.3x4 מ', עומקה המרבי 2 מ' ונפחה כ־9 מ"ק. ארבע מדרגות רוחביות יורדות לתחתית הבריכה, לחלקן שלח רחב ולחלקן שלח צר. המדרגה התחתונה גבוהה יותר מהאחרות (כ־60 ס"מ), ומדרגת עזר באמצעה הקלה את הירידה לקרקעית הבריכה.
2. מתקן מים כפול נבנה ממערב לבריכת הטבילה, ובו בריכת מים קטנה ותחתיה מכל מים פעמוני, שניהם בממדים דומים לאלה של המקווה המערבי (קוטרו וגובהו של המכל כמטר ונפחו כ־0.7 מ"ק). בשונה מהמקווה המערבי, נבנה מכל המים בצמוד

איור 15: המקווה המערבי מימי המורדים, תצלום הבריקה העליונה לאחר חשיפת המכל התחתון ופתח מכל המים שנמצא תחתיה, במבט למערב (אשר גרוסברג). שימו לב למגרעת בפתח מכל המים. משמאל: חתך (משלחת חפירות הרודיון)

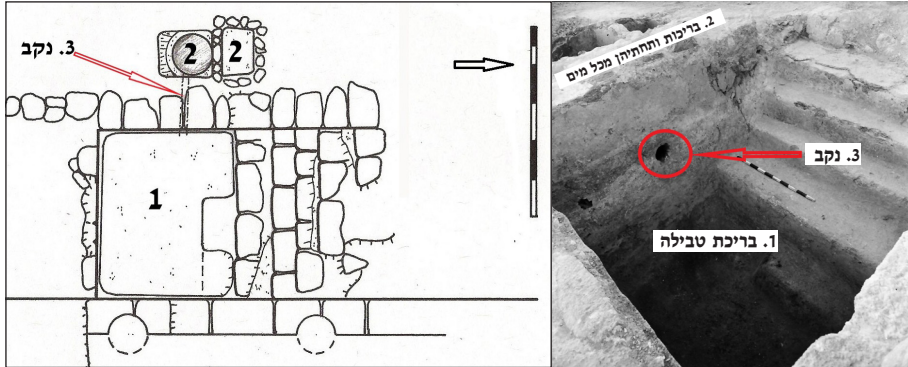
איור 16: המקווה המערבי מימי המורדים, שלב ב, מבט לדרום (Foerster 1970: Pl. XXIb)

לקיר המערבי של בריכת הטבילה, ונקב בגובה של כמטר מקרקעיתה חיבר ביניהם. בשלב הראשון של המקווה היו ממדי הבריקה העליונה 1.25×0.6 מ' וכ- 0.5 מ' גובהה, ונפחה היה מעל $1/3$ מ"ק. בשלב השני חולקה הבריקה לשניים וחלקה הצפוני שימש כבריכת ניקוז, שממנה הוזרמו המים אל המכל התחתון דרך צינור בתחתית הקיר שהפריד בין הבריכות (איור 18). בשונה מהמקווה המערבי, המשיך המכל התחתון לתפקד גם בשלב השני באמצעות הנקב שחיבר אותו עם בריכת הטבילה.

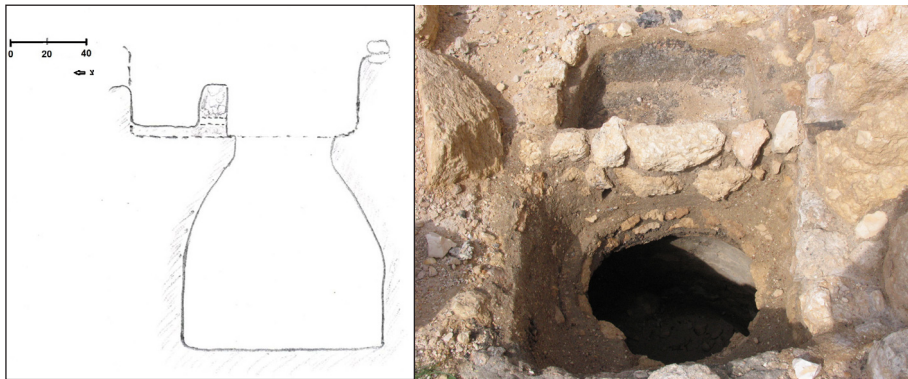
ג. העקרונות ההלכתיים לבניית מקווה

מקווה הוא מתקן מים חצוב או בנוי בקרקע או במבנה המחובר לקרקע, ועליו לעמוד בשני תנאים: א. מימיו הם מי מעיין או מי גשם שלא נשאבו. ב. כמות המים המזערית הנדרשת למקווה היא זאת שתכסה את כל גוף הטובל. חכמים אמדו כמות זאת כנפח של שלוש אמות מעוקבות, שהוא ארבעים סאה (כ- 285 – 332 ליטר — ראו להלן ג.2).¹

איור 17: המקווה המזרחי מימי המורדים, שלב ב, תצלום במבט לצפון-מערב ותוכנית (משלחת חפירות הרודיון)

איור 18: המקווה המזרחי מימי המורדים, תצלום מכל המים והבריכות שעליו, שלב ב, במבט לצפון (אשר גרוסברג). משמאל: חתך (משלחת חפירות הרודיון). שימו לב לנקב שבין שתי הבריכות

ג.1 פסול מים שאובים

מים שנשאבו בכלי ונשפכו למקווה פוסלים את המקווה. הלכה זאת מובאת במדרש ההלכה ספרא, והיא נזכרת גם בתוספתא בהקשר להכשרת מקוואות לצורך עולי הרגל (ראו להלן 1.ד [א]):

אילו אמר "מקוה מים יהיה טהור" (ויקרא יא, לו), **יכול אפילו מילא בכתיפו ועשה מקוה בתחילה יהיה טהור?** תלמוד לומר: "מעין" — **מה מעין בידי שמים אף מקוה בידי שמים** (ספרא, שמיני, פרשה ט, א [מהדורת וייס, נה ע"ד]).

די בכמות של שלושה לוגים (כליטר) של מים שאובים בתוך ארבעים הסאה הראשונות כדי לפסול את המקווה. אולם, למקווה כשר, שיש בו ארבעים סאה, ניתן להוסיף מים שאובים ללא הגבלה (ראו להלן 1.ד [א]). ההלכה הקובעת את כמות המים השאובים הפוסלת את

המקווה מיוחסת לימי בית שני והיא נסמכת על עדותם של שני אורגים משער האשפות בירושלים:

הלל אומר: מלא הין [=3 קבים, כ"3.6–4.1 ליטרים]² מים שאובין פוסלין את המקוה, אלא שאדם חייב לומר בלשון רבו. ושמאי אומר: תשעה קבין [=כ"10.7–12.4 ליטרים]². וחכמים אומרים: לא כדברי זה ולא כדברי זה; אלא עד שבאו שני גרדיים [=אורגים] משער האשפות שבירושלם והעידו משום שמעיה ואבטליון: **שלשת לָגִין** [=0.75 קב, כ"0.9–1 ליטר]¹ **מים שאובין פוסלין את המקוה, וקִימו חכמים את דבריהם** (משנה, עדויות א, ג; תוספתא, עדויות א, ג; ראו גם משנה, מקוואות ב, ד; ד, ט).

ההלכה הפוסלת מים שאובים נמצאת כבר בספר ברית דמשק, מכתבי מדבר יהודה, מסוף המאה השנייה לפנה"ס או מהרבע הראשון של המאה הראשונה לפנה"ס (שיפמן תשס"ט: 282),³ אך לא נקבע בו מה היא הכמות המזערית של מים שאובים שתפסול את המקווה, כפי שנקבע בהלכת חז"ל:

וכל גבא בסלע אשר אין בו די מרעיל אשר נגע בו הטמא **וטמא מימיו במימי** [בכ"י 4QD^e: **כמימי הכלי** (ברית דמשק, י, 12–13. קימרון תשע"א: 45).

הלכה זאת קובעת, להבנתם של כמעט כל המהדירים, כי טמא שנגע במים הנמצאים בגב, שכמות מימיו פחותה מכמות המים הדרושה לטבילה (עליה ראו להלן), עשה אותם כמו מים שאובים בכלי, הפסולים לטבילה.

מים נחשבים כשאובים גם אם עברו בדרכם למקווה בכלי זורמו מאליהם למקווה: "הַמְּנִיחַ כֵּלִים תַּחַת הַצְּנוּר... פּוֹסְלִים אֶת הַמְּקוּהָ" (משנה, מקוואות ד, א). לעומת זאת, מים שעברו בדרכם למקווה באמת מים שיש בה גומה, אינם נחשבים כשאובים גם אם הייתה הגומה מעשה ידי אדם. לכן, אמת מים עם גומות בקרקעיתה וגם בריכת שיקוע הבנויה או חצובה בקרקע, אינם פוסלים את המקווה. רק כלי קיבול שיושקע בתוך אמת מים או שוקת, יגרום למים להיות שאובים ופסולים למקווה. הלכה זאת נאמרת בתוספתא ומומחשת במשנה, שמבחינה בין שוקת אבן המחוברת לסלע האם לבין שוקת שנותקה מסלע האם, הנחשבת ל"כלי" ולכן מימיה הם מים שאובים. בהקשר זה מביאה המשנה (להבנת הרמב"ם ועוד מפרשים) את עדותו של רבי יהודה בין בתירא, שחי בימי בית שני (בבלי, פסחים ג ע"ב), על "שוקת יהוא" שהייתה בירושלים, ובית שמאי דאגו לשוברה כדי שלא יתחשב ל"כלי".

בין החוקק באמת המים בין בית קבלה... ואין פוסלת את המקוה. תלשה וחיברה וחישב עליה אחר תלישתה... ופוסלת את המקוה (תוספתא, פרה ה, ח, כ"י וינה. ראו גם תוספתא, ידים א, ט).

השֶׁקֶת שבסלע... ואינה פוסלת את המקוה. היתה כלי וְחִבְרָה בְּסִיד... ופוסלת את המקוה... אמר רבי יהודה בן בתירא: **מעשה בשֶׁקֶת יהוא שהיתה בירושלם...** ושלחו בית שמאי ופחתו... (משנה, מקוואות ד, ה. ראו גם משנה, פרה ה, ז).

בהרודיון, במקווה שליד קבר הורדוס, נמצאה בריכת שיקוע, ובמקווה המזרחי שבנו המורדים נמצאה בריכת ניקוז. בריכת שיקוע בנויה נמצאה ברובע היהודי בירושלים בשטח ט' (בריכה L.1362 ליד מקווה L.1339. ריין תשע"ג: 86–87 [יר–38]; Geva 2014: 46).

במצדה נמצאו שני מקוואות עם בריכת שיקוע בנויה: "המקווה הדרומי" (Netzer 1991: 507-510), שבו השתמרה גם תעלת ההזנה הבנויה, והמקווה שבבניין המנהלה (Netzer 1991: 16).

ההלכה הפוסלת מים שאובים באה לביטוי בממצא הארכיאולוגי של המקוואות מימי בית שני. רובם המכריע גדולים הרבה יותר מבריכה קטנה, כעין אמבטיה, שאת מימיה ניתן היה להחליף מדי פעם במים שאובים. ברובם גם נמצאת מערכת מדרגות רוחבית שירדה לקרקעית, ולכן נפחם היה קטן ביחס לשטח שהם תפשו. לכאורה, תכנון מבנה זה לא ניצל בצורה אופטימלית את המקום בהשוואה לשימושים אלטרנטיביים, וכתוצאה מכך חורג חלקו של השטח שיועד לרחצה בבתי המגורים מימי בית שני שנחפרו ברובע היהודי בירושלים, מכל הידוע לנו בעולם העתיק בתקופה זאת (רייך תשע"ג: 240-241). בנייתם של המקוואות במתכונת זאת מעידה שהאלטרנטיבה של בריכה קטנה, שאת מימיה ניתן להחליף במים שאובים, לא הייתה רלוונטית לבניהם. הממצא הארכיאולוגי מעיד שההלכה הפוסלת מים שאובים נהגה באותה עת והייתה נחלת הכול, כדעתם הכללית של ספראי וספראי, הסוברים שההלכות שנמסרו בשמם של חכמים מזמן הבית אכן נהגו באותה עת (Safrai 1999; Safrai and Safrai 2011), ובניגוד לדעה המשייכת הלכה זאת לתקופת עריכתן של המשנה והתוספתא במאה השלישית.⁴

ג. כמות המים הנדרשת למקווה

כמות המים הנדרשת למקווה מוגדרת במדרש ההלכה ספרא ככמות שתכסה את כל גוף הטובל, והיא אפוא משתנה בהתאם לממדי הטובל. אולם, הספרא אומד כמות זאת בכמות קבועה, הניתנת גם במידת שטח וגם במידת נפח: שלוש אמות מעוקבות, שהן ארבעים סאה. מקווה שכמות המים שבו פחותה מארבעים סאה מכונה "מקווה חסר", והוא פסול.

"ורחץ במים... את כל בשרו" (ויקרא טו, טז) — **מים שכל בשרו עולה להם**. וכמה הן? **אמה על אמה ברום שלש אמות. נמצאת אתה אומר: שיעור המקוה ארבעים סאה** (ספרא, מצורע, פרק זב, פ"ד; פ"ד; פ"ד); בבלי, עירובין ד"ב, ומקבילות).

המרת הכמות של ארבעים סאה לליטרים תלויה בדעות השונות על המרתן של מידות האמה והסאה למידות ימינו. הסאה שווה לנפח של 144 ביצים, שהן 24 לוג וגם 6 קבים, ולכן הכמות של ארבעים סאה שווה לנפחן של 5,760 ביצים (מדרש תנחומא הנדפס, קרח, יב; מדרש רבה, במדבר יח, כא). הכמות המחושבת הקטנה ביותר של ארבעים סאה בספרות ההלכה העכשווית היא כ־285 ליטר (פיקסלר תשס"א; מרגולין תשע"ה ואחרים) — לפי שיעור אמה של 45.6 ס"מ וגם לפי שיעור ביצה של 49.4 סמ"ק, שהם 7.1 ליטר לסאה. כמות אחרת היא כ־332 ליטר (נאה תש"ז: 259; תש"ט: 73) — לפי שיעור אמה של 48 ס"מ וגם לפי שיעור ביצה של 57.6 סמ"ק, שהם 8.3 ליטר לסאה. דעות אחרות, הדורשות כמות גדולה יותר של מים, כמו 648 ו־750 ליטר (שיטת החזון אי"ש. קניבסקי תשט"ז: פה, אות ט), משתמשות בשיעורים גדולים יותר של האמה — 60 ו־63 ס"מ.

בספר 'ברית דמשק', מכתבי מדבר יהודה, נמצאת הגדרה דומה של כמות המים הנדרשת לטבילה:

אל ירחץ איש במים צועים ומעוטים מדי מרעיל. איש אל יטהר במה כלי (ברית דמשק, י, 10–11. קימרון תשע"א: 45).

לפי קריאתו של קימרון, ההלכה מסתיימת במילה "מרעיל" והיא פוסלת טבילה במים שכמותם קטנה מהכמות של "מרעיל". לדעתו של שאול ליברמן (תשמ"ד: 104, הערה 109), אותה קיבל גם קימרון (תשע"א: 45, הערה 224), "מרעיל" הוא סל גדול, הנזכר בתוספתא (כלים, בבא מציעא ו, ח, בכ"י וינה) בשם "מרחל", ובשינויים בעוד מקורות חז"ל, והוא אחד מהכלים הגדולים שהכילו ארבעים סאה, הנזכרים בכמה מקורות חז"ל. לפי קריאה זאת, גם לפי ספר ברית דמשק נדרשת למקווה כמות מים קבועה של ארבעים סאה, כמו בהלכת חז"ל (שמש תשס"ט: 387–388).

לפי מהדירים אחרים (Rabin 1958: 50; Baumgarten and Schwartz 1995: 47; Vermes 1997: 139), ההלכה מסתיימת במילה "איש". את המילה "מרעיל" הם הבינו במשמעות של כיסוי או טבילה, ולפיכך ההלכה הכיתתית פוסלת טבילה במים שכמותם אינה מכסה את גוף הטובל ואין היא קובעת כמות מזערית לטבילה. כמות המים תשתנה אפוא בהתאם לממדי הטובל, וההלכה הכיתתית מתאימה רק להלכת חז"ל שבתחילת דברי הספרא.

ד. טיפוס המקוואות ודרכי תחזוקתם בימי הורדוס ובסוף ימי בית שני

בעיית התחזוקה העיקרית של מקווה הייתה החלפת המים לאחר תקופת שימוש ממושכת, כאשר לא היה ניתן למלא את המקווה במים שאינם שאובים מבור סמוך. ההלכה מאפשרת להכשיר מים שאובים על ידי מגעם עם מים שאינם שאובים שכמותם ארבעים סאה, כלומר, עם מקווה כשר. אפשרות זאת נלמדת במדרש ההלכה ספרא מהמקרא: "מנין אם טמא יטהרנו? תלמוד לומר: 'מקוה ומעין יהיה טהור' (ויקרא יא, לו) ... **מנין מקוה את המקוה, מקוה את הבור...** תלמוד לומר... (ספרא, שמיני, פרשה ט, ב).

במקורות התנאיים שויבאו להלן, מובאות דוגמאות להכשרה של מים שאובים על ידי מגעם עם מים כשרים בדרכים שונות ובסוגים שונים של מקוואות. פעולה זאת נזכרת במקורות גם בהקשר לימי בית שני. ראיות להכשרת מים שאובים בדרכים אלו בימי בית שני נמצאות בממצא הארכיאולוגי בהרודיון ובמקומות נוספים, והן שוללות את שיוכה של הלכה זאת לתקופת עריכתן של המשנה והתוספתא במאה השלישית.⁵

ד.1 מקווה מטיפוס הבריכה הבודדת

מקווה מטיפוס זה בנוי מבריכת מים העומדת בפני עצמה, והוא השכיח ביותר בימי הורדוס ובסוף ימי בית שני. המקוואות האופייניים לתקופה זאת נחצבו או נבנו אל תוך הקרקע, טווחו בטיח הידראולי אפור אטום למים, ומערכת מדרגות, שבדרך כלל נבנתה למלוא רוחב המקווה, ירדה אל קרקעיתו. במקוואות רבים המדרגות אינן אחידות, ומדרגה רחבת שלח (40–70 ס"מ) משולבת לאחר כמה מדרגות צרות שלח (20–30 ס"מ), והמדרגה התחתונה היורדת אל הקרקעית גבוהה יותר מהאחרות — כ־70 ס"מ בממוצע לעומת כ־30 ס"מ. נמצאו גם מקוואות שבהן גובהה של המדרגה התחתונה כמטר. במקוואות רבים נבנו מדרגת עזר אחת או יותר באגן התחתון העמוק (רייך תשע"ג: 52–61). נפחם של מרבית

המקוואות הוא כמה מטרים מעוקבים, אך היו גם מקוואות שנפחם כמה עשרות מטרים מעוקבים.

ד.1 (א) החלפה חלקית של המים – "תיקון מקוואות"

החלפת המים במקווה נעשתה בדרך הבאה: תחילה רוקנו מהמקווה את מרבית מימיו והשאירו בו כמות מים גדולה מעט מארבעים סאה. לאחר מכן הוסיפו למקווה מים שאובים נקיים ככל שרצו, ואלה הוכשרו במגעם עם המים שנשארו במקווה (גרוסברג תשנ"ח [ב]: 56–58; 99–100; Grossberg 2007). הכשרת מים שאובים על ידי הוספתם למי גשם כשרים מכונה בספרות המאוחרת בשם "זריעה" (ראו להלן ד.2 [ב]).

פעולה של הוספת מים שאובים למקווה כשר והכשרתם בדרך זאת נזכרת בתוספתא בהקשר להכשרת מקוואות שנעשתה בימי בית שני לצורך עולי הרגל לירושלים (מקור נוסף להכשרת מים שאובים על ידי הוספתם ישירות למי המקווה מובא להלן ד.2 [ב]). התוספתא מתארת את "תיקון המקוואות" שנעשה בימי בית שני בחודש אדר לצורך עולי הרגל לירושלים:

בחמשה עשר בו [=באדר] שלוחי בית דין יוצאין ומתקינין את הדרכים ואת הרחובות... ומתקינין את המקוואות... כל מקוה שיש בו ארבעים סאה כשר להקוות עליו, ושאינן בו ארבעים סאה ממשיכין לו אמת המים ומשלימין לו ארבעים סאה, כדי שיהא כשר להקוות עליו (תוספתא, שקלים א, א–ב [מהדורת ליברמן, עמ' 200]. ראו גם משנה, שקלים א, א).

"תיקון" המקוואות, לפי התוספתא, אינו תיקון נזקים, כמו תיקון הדרכים והרחובות, אלא הוספה של מים שאובים למקווה כדי שמימיו יהיו כשרים לטבילה. הוספה זאת מותרת רק כאשר יש במקווה ארבעים סאה של מי גשמים, ואין היא מוגבלת בכמותה.⁶ עדות ארכיאולוגית להכשרת מים שאובים בימי בית שני בדרך זאת, שעל פי התוספתא נוכל לכנותה "תיקון מקוואות", נמצאת במדרגה התחתונה הגבוהה של מקוואות רבים – כ־70 ס"מ בממוצע (ראו לעיל). גם בכמה מהמקוואות בהרודיון המדרגה התחתונה גבוהה יותר. ירידה באפולוית המקווה לאגן כה נמוך המכוסה במים, ובמיוחד היציאה ממנו, לא היו אפשריים לטובל הממוצע. בתנאי הראות במקווה הייתה סכנה ממשית של מעידה לתוך האגן הנמוך, גם כאשר היו לו מדרגות עזר. בנייתה של מדרגה גבוהה כזאת גם עומדת בסתירה לבנייה הנוחה והבטיחותית של מדרגות המקווה האחרות. מסתבר, שאגן זה לא נועד לטבילה כאשר ירדו פני המים במקווה, כפי שהציע רייך (תשע"ג: 59), אלא נועד להקל על החלפת המים במקווה בדרך שתוארה לעיל. יתרון נוסף של האגן הנמוך והעמוק בהשוואה למדרגה רגילה, שאף היא יכולה הייתה במקרים רבים להכיל ארבעים סאה, הוא שבגלל עומקו לא טבלו בו, ולכן הלכלוך ששקע בו לא הופרע מתנועת הטובלים ולא התפשט במי המקווה.

ד.2 מקווה מהטיפוס של צמד בריכות

מקווה מהטיפוס זה כולל שתי בריכות צמודות או קרובות זו לזו. בדרך כלל רק בריכה אחת מדרגת והשנייה חסרת מדרגות, ורק במקוואות בודדים שתי הבריכות מדרגות. מספרם של המקוואות מהטיפוס זה מסוף ימי בית שני קטן, אך מקוואות רבים יחסית

מסוג זה נמצאו ביריחו מימי החשמונאים והורדוס (רייך תשע"ג: 156–159, 302–305). הם שכיחים גם בין המקוואות שבנו המורדים במצדה – חמישה מתוך שלושה-עשר, ובארבעה מקוואות מתוכם בריכה אחת מדורגת והשנייה חסרת מדורגות. רק במקווה אחד במצדה ("המקווה הדרומי" בסוגר 1197) שתי הבריכות מדורגות (גרוסברג תשנ"ח [א]; Netzer 1991: 507–510; Grossberg 2007: 113–115). בהרודיון נמצאו ארבעה מקוואות מסוג זה. שני מקוואות בהרודיון תחתית – בבית המרחץ הצפוני והמקווה שליד הבניין המונומנטלי, שבוטל בימי הורדוס, ושני המקוואות שבנו המורדים בארמון מבצר ההר, שם במקום בריכה חסרת מדורגות נבנה מכל מים בצורת פעמון, שנסגר ב"פקק" אבן.

במקוואות מסוג זה שימשה הבריכה חסרת המדרגות לאגירה של מי גשם שאינם שאובים לצורך הכשרה של מים שאובים, שהחליפו את המים המלוכלכים שרוקנו מהבריכה השנייה. לבריכה זאת אין שם במקורות חז"ל, המשתמשים בשם "מקווה" עבור כל בריכה שבאמצעותה מכשירים את הבריכה הסמוכה, ואין בהם התייחסות לבריכה שזה כל ייעודה. אולם, הממצא הארכיאולוגי מראה שהיו בריכות שנועדו לכך ולא שימשו לטבילה – הבריכות חסרות המדרגות. בספרות המאוחרת נקראת בריכה זאת בשם "אוצר". כאשר שתי הבריכות מדורגות, כל אחת מהן יכולה לשמש בקביעות או לסירוגין כבריכת טבילה או כ"אוצר". לאחר ביצוע שלב ההכשרה, ה"אוצר" ובריכת הטבילה הם שני מקוואות כשרים, שאינם תלויים זה בזה.

היתרון העיקרי של מקווה מטיפוס זה הוא השיפור באיכות המים, מכיוון שהוא מאפשר לרוקן לחלוטין את בריכת הטבילה ולנקותה, ולאחר מכן למלאה במים נקיים ולהכשירם לטבילה. הכשרת המים שאובים נעשתה באחת משתי דרכים: שיטת ה"השקה" ושיטת ה"זריעה", שלה יתרונות נוספים.

ד.2 (א) הכשרה בשיטת ה"השקה"

בשיטה זאת, לאחר ריקון בריכת הטבילה ממים מילאו אותה במים שאובים והשיקו אותם עם המים הכשרים שב"אוצר". ההשקה יכולה הייתה להיעשות באמצעות נקב בקיר שבין שתי הבריכות או שקע בראשו, או באמצעות צינור. כאשר היא נעשתה באמצעות נקב בקיר שבין שתי הבריכות, מפלס המים בשתי הבריכות היה זהה (גרוסברג תשנ"ח [ב]: 59; Grossberg 2007: 110–112).

במקורות התנאיים מתוארת השקה באמצעות נקב ברצפה שבין שתי בריכות, ולא נזכרת בהם השקה באמצעות נקב בקיר שבין שתי הבריכות: **"המטהרת שבמרחץ, התחתונה מלאה שאובין, והעליונה מלאה כשרין**: אם יש כנגד הנקב שלשה לגין – פסול" (משנה, מקוואות ו, יא. ראו גם תוספתא, מקוואות ג, ה); **"שתי מטהרות זו על גבי זו, נוטל את הפקק מבנתים ומשיקן, ומחזיר את הפקק למקומו"** (תוספתא, עירובין ח, ח [מהדורת ליברמן, עמ' 133]).⁷

דוגמה להשקה שכזאת נמצאת בהרודיון בשלב הראשון של שני המקוואות שבנו המורדים ברומאים. בכל אחד מהם קיים מכל פעמוני קטן, ששימש כ"אוצר", ומעליו בריכה שברצפתה מכסה, שהיה ניתן לפותחו בעת הצורך. באמצעות פתח זה אפשר היה ליצור השקה בין המים שבבריכה העליונה והמים שבמכל הפעמוני שתחתיו (גרוסברג ואחרים תשס"א). ממדיו הקטנים של הבור הפעמוני והמכסה שבפתחו שוללים את האפשרות

שהוא נועד לשימוש יום-יומי כלשהו. הקשר עם הברכה שמעליו מעיד שהוא נועד לשמש כ"אוצר" להכשרת הברכה (ובמקווה המזרחי גם להכשרת המקווה שבצדו — ראו להלן) ולא לייעודים אחרים.

עדות להכשרה של מקווה על ידי השקתו עם מקווה סמוך נמצאת בתוספתא בהקשר להלכות הנוגעות למקוואות שנמצאים בבתי מרחץ של גויים: **"מרחץ שבליה גויים וישראל נכנס שחית ומשיקה, אף על פי שזה נכנס זה יוצא — טהורה"** (תוספתא, מקוואות ו, ד [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 658]). המקווה הסמוך שימש כ"אוצר", בין אם ייעודו היחיד היה ההכשרה של המקווה הסמוך לו ובין אם הוא שימש גם לטבילה. בתוספתא לא נאמר מה הייתה שיטת ההשקה. היא יכולה הייתה להיעשות באמצעות פתח בקיר המשותף עם המקווה הכשר או עם צינור נייד (ראו להלן). לפי ההקשר בתוספתא עם ההלכה שלפניה, התקופה היא ימי רבן גמליאל, בסוף המאה הראשונה או בראשית המאה השנייה, זמן לא רב לאחר החורבן.

קיים ממצא ארכיאולוגי מצומצם של מקוואות עם נקב בקיר שבין הבריכות, שאפשר השקה ביניהן (גרוסברג בדפוס). אחד מהם הוא המקווה המזרחי שנבנה על ידי המורדים בארמון מבצר ההר, שבו קיים נקב בקיר שבין המכל הפעמוני ובריכת הטבילה. ממדי המכל והמכסה שבראשו שוללים את האפשרות לייעוד אחר של שימוש יום-יומי, והקשר עם בריכת הטבילה מעיד שיייעודו של המכל היה לשמש כ"אוצר" למקווה שבצדו (ובשלב הראשון גם לבריכה שמעליו).

המקוורת התנאיים מתארים גם השקה באמצעות צינור. הצינור אפשר לבצע הכשרה בין שני מקוואות הנמצאים במפלסים שונים או במרחק זה מזה. את הצינור מילאו במים, וכך נוצר הקשר בין המים שבשתי הבריכות:

מטהרים את המקוואות, העליון מן התחתון, והרחוק מן הקרוב. כיצד? מביא סילון [=צינור] של חרס או של אָבֶר [=עופרת], ומניח ידו תחתיו עד שהוא מתמלא מים, ומושכו ומשיקו אפילו כשערה — דיו (משנה, מקוואות ו, ח; וראו גם משנה, מקוואות ג, ב).

מטהרים את המקוואות... אבל היו זה בצד זה, מביא סילון של רכובא [=בצורת ברך] מכאן, וסילון של רכובא מכאן, וסילון אחד באמצע, ומשיק ויורד וטובל (תוספתא, מקוואות ה, ה [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 657]).

מקווה, שככל הנראה השתמשו בו עם צינור להכשרת המים, הוא המקווה המערבי מבין שני המקוואות שנבנו על ידי המורדים. בריכת הטבילה מרוחקת כ-1.5 מ' מהבריכה המלבנית שנבנתה על גבי המכל הפעמוני ששימש כ"אוצר". עצם ההחלפה של המים בבריכת הטבילה לא היוותה בעיה היות שנפחה היה קטן — כ-1.7 מ"ק. כשנעשה הדבר היה ניתן להשתמש בצינור כדי להכשיר את המים בהשקה עם מי הבריכה העליונה או עם מי המכל הפעמוני שתחתיה — בשלב הראשון של המקווה.

ד.2(ב) הכשרה בשיטת ה"זריעה"

בשיטה זאת רוקנו את בריכת הטבילה ממימיה, ולאחר מכן שפכו מים שאובים לבריכה השנייה (ה"אוצר"), שבה היו מי הגשמים הכשרים לטבילה, שם הם הוכשרו במגעם עם המים הכשרים וממנה הם זרמו לבריכת הטבילה. הזרמת המים יכולה הייתה להיעשות

באמצעות נקב בקיר המפריד בין שתי הבריכות, באמצעות שקע בראשו או באמצעות תעלה אם הבריכות לא היו צמודות או אם הן היו במפלסים שונים (גרוסברג תשנ"ח [ב]: 58-59; 109-110: Grossberg 2007). לפעולה של הכשרת מים שאובים על ידי הוספתם למי גשם כשרים אין שם במקורות חז"ל, והיא מכונה בספרות המאוחרת בשם "זריעה", על פי התלמוד הבבלי, פסחים לד ע"ב.

דוגמה לשימוש בדרך זאת מובאת במשנה, המסבירה שניתן לשפוך מים שאובים למקווה כשר הנמצא במפלס גבוה, כדי שהמים יזרמו ממנו למקווה ריק הנמצא במפלס נמוך יותר, וכך ייווצר מקווה כשר נוסף (דוגמה נוספת לשימוש בהלכה זאת ראו לעיל, ד.1. [א]):

מטהרים את המקואות... כיצד? ...היה בעליון ארבעים סאה ובתחתון אין כלום — ממלא בכתף ונותן לעליון, עד שירדו לתחתון ארבעים סאה (משנה, מקוואות ו, ח).

לשיטת ה"זריעה" שני יתרונות: א. היא מאפשרת חיסכון במים מכיוון שאין צורך למלא את כל בריכת הטבילה במים וניתן להסתפק בכמות הדרושה לטבילה בלבד. ב. אפשר להכשיר גם מקווה מרוחק, שלא ניתן להכשירו בשיטת ה"השקה". אפשר לזהות מקווה שהוכשר בשיטת ה"זריעה" אם הבריכות נמצאות במפלסים שונים ותעלה מקשרת ביניהן, או אם הן צמודות זו לזו ונקב מקשר ביניהן, אך מפלס קו המים באחת הבריכות הוא בגובה הנקב ואילו מפלסו בבריכה השנייה נמוך יותר. במקרה זה הבריכה עם המפלס הגבוה היא בריכת ה"אוצר", והבריכה עם המפלס הנמוך היא בריכת הטבילה. מקווה כזה הוא ה"מקווה הדרומי" במצדה (גרוסברג תשנ"ח [א]; Grossberg 2007: 113-115). מקרה נוסף הוא מקווה A(A)209-A(A)243 ביריחו, שבו המפלס המרבי של המים בבריכת הטבילה היה נמוך ב-11 ס"מ ממפלס המים בבריכת ה"אוצר" (גרוסברג בדפוס; 39-44: Netzer 2001). כאשר המפלס זהה בשתי הבריכות, אין לדעת אם המקווה הוכשר בשיטת ה"זריעה" או בשיטת ה"השקה".

ה. המאפיינים של מקוואות הרודיון

ה.1 המקוואות המבוטלים: בריכה בודדת וצמד בריכות

שני המקוואות שבוטלו מייצגים את שני הטיפוסים של המקוואות: בריכה בודדת וצמד בריכות.

ה.1.א (א) המקווה שבוטל ליד קבר הורדוס

המקווה שבוטל באזור מבני השירות הסמוך לקבר הורדוס, הוא מהטיפוס השכיח של מקוואות — טיפוס הבריכה הבודדת. השתמרו בו גם תעלת ההזנה ובריכת השיקוע, וגם בריכת רחצה קטנה, שדרכה נכנסו למקווה. מקומה של בריכת הרחצה מעיד שהיא נועדה לרחיצת הרגליים לפני הטבילה. רחצה זו נדרשה מכיוון שבטבילה נאסרה חציצה בין הגוף למים, ולו רק של אבק. גם כלים ובגדים שהוטבלו היו צריכים להיות נקיים: "ולא יטבל באבק שעל רגליו, לא יטבל את הקמקמוס בפחמין אלא אם כן שפשף" (משנה, מקוואות

ט, ב). גם בקרבת הברכה שליד הבניין המונומנטלי נמצאו שתי בריכות קטנות שייתכן שנועדו לרחצה לפני הטבילה.

בריכות רחצה קטנות נמצאו בקרבת כמה מקוואות נוספים מימי בית שני, והחופרים זיהו אותן כבריכות לרחצה כללית או לרחצת הרגליים לפני הטבילה. שתי בריכות קטנות נמצאו בצד המדרגות היורדות למקווה L.723 בשטח ה' ברובע היהודי (Geva 2006: 38–39). ממדיהן 85X60 ס"מ והן השתמרו לגובה של קרוב לחצי מטר. שתי בריכות דומות במיקום ובגודל נמצאו בירידה למקווה המרכזי בקריית ספר. ממדיהן 0.7X0.6 מ' ועומקן כמטר (Magen, Tzionit and Sirkis 2006: 185). בשני מקוואות במצדה נמצאת בריכה קטנה לפני בריכת הטבילה. ממדיה של הבריכה ב"מקווה הדרומי" הם 1.4–1.45X0.8–0.85 מ' ועומק של 0.5 מ' (Netzer 1991: 507), וממדיה של הבריכה במקווה שבבניין המנהלה הם 1.4X0.8 מ' ועומק של 0.75–0.5 מ' (Netzer 1991: 16–17).

ה.1(ב) המקווה שבוטל ליד הבניין המונומנטלי

המקווה שבוטל דומה במבנהו למקוואות מהטיפוס של צמד בריכות, ששתיהן מדורגות, והוא זוהה כמקווה טהרה (נצר, קלמן ולוריס תשס"א; נצר, קלמן ולוריס-צ'אצ'י תשס"ה: 38; רייך תשע"ג: 138, 269 [הר-8]). מצב ההשתמרות של הקיר שבין שתי הבריכות אינו מאפשר לדעת כיצד נעשה הקשר בין המים שבשתי הבריכות.

מבנה הבריכות של המקווה, ששתיהן מדורגות, שונה מהמבנה השכיח של המקוואות מטיפוס זה בימי הורדוס וסוף ימי בית שני, שבו רק בריכה אחת מדורגת. בכך הוא שונה גם מהמקווה בבית המרחץ שבאגף הצפוני בהרודיון תחתית, שלו שתי בריכות ורק אחת מהן מדורגת, אולם יש לו מקבילות ברובע היהודי, בשטח ת-4 (אביגד תש"ם: 139–140), ובמצדה — "המקווה הדרומי" (גרוסברג תשנ"ח [א]; Grossberg; Netzer 1991: 507–510; Nielsen 2007: 113–115).

ה.2 המתקנים הדו-תכליתיים

ה.2(א) המקוואות בבתי המרחץ: לטהרה ולהנאה

ייחודן של הבריכות המדורגות בבתי המרחץ בארמונות החשמונאים והורדוס

לבריכות המים הקרים בחדר הצוננים (פריגידריום) בבתי המרחץ בהרודיון, כמו גם בארמונות החשמונאים ביריחו ובארמונות הורדוס האחרים (ביריחו, קיפרוס, מצדה, קיסריה ומכוור), יש מאפיינים ייחודיים, המבדילים אותן מהבריכות בחדרי הצוננים של בתי המרחץ מהתקופה הרומית. האחרונות נבנו על גבי הרצפה, לרוב היו עגולות, רדודות ועם פתח ניקוז, ותפסו רק חלק משטחו של חדר הצוננים, וכאשר חדר הצוננים היה בעל מבנה מלבני, נבנו הבריכות בקצותיו או לאורך קירותיו (Mau 1902: 190–191, 202; Yegül 2010: 53, 56; Nielsen 1990: 153–154). בבריכות אלה ישבו על מדרגות, ושם שפכו מים קרים על המתרחץ בהן אחרי שרחץ במרחץ החם.

בשונה מבריכות אלה, בריכת המים הקרים בחדר הצוננים של בתי המרחץ בהרודיון ובארמונות החשמונאים והורדוס תופסת כמעט את כל שטחו של חדר הצוננים. היא שקועה בקרקע, מדרגותיה נמשכות לכל רוחב הבריכה, ובמקומות אחדים יש בה שילוב של

מדרגות רחבות שלח וגם מדרגה תחתונה גבוהה מהאחרות, שבכמה מקומות נוספה לה מדרגת עזר. מבנה זה מאפיין את מקוואות הטהרה מימי הורדוס וסוף ימי בית שני. המאפיינים המשותפים לבריכות הצוננים בבתי המרחץ שבארמונות החשמונאים והורדוס ולמקוואות מחד גיסא, והשוני בינן לבין הבריכות בחדרי הצוננים של בתי המרחץ, מאידך גיסא, הביאו לזיהוין של בריכות אלה גם כמקוואות טהרה (נצר תש"ס; רייך תשע"ג: הנזכרת במקורות חז"ל (גרוסברג תשס"א וראו לעיל, ד.ד. [1]).

המקוואות בבתי המרחץ בהרודיון

הבריכה בבית המרחץ שבארמון מבצר ההר ושתי הבריכות המדורגות שנבנו בבית המרחץ הגדול בהרודיון תחתית בשני שלביו, הן בעלות מאפיינים זהים לבריכות בבתי המרחץ בארמונות החשמונאים והורדוס, ועל כן גם אותן ניתן לזהות כמקוואות טהרה. כך אכן זוהתה הבריכה בבית המרחץ שבארמון מבצר ההר (רייך תשע"ג: 137, 295 [הר-3]); כך זוהו גם הבריכות המדורגות בבית המרחץ בהרודיון תחתית על ידי נצר ורייך (נצר, קלמן ולוריס תש"ס: 117; נצר תש"ס: 103; נצר קלמן ולוריס-צ'אצ'י תשס"ה: 34; רייך תשע"ג: 139, 296 [הר-6-7]); וכך הם זיהו גם את צמד הבריכות בבית המרחץ שבאגף הצפוני בהרודיון תחתית (Netzer 1981: 49; רייך תשע"ג: 137-138, 296 [הר-4]). כל אחת מבריכות אלה שימשה אפוא גם כבריכת המים הקרים בחדר הצוננים של בית המרחץ (פריגידריום) וגם כמקוואה טהרה.

המקוואות בבית המרחץ הגדול הן מהטיפוס של בריכה בודדת, וכאמור לעיל, אין כל ראייה ארכיאולוגית שהן ניזונו ממי אמת המים, ואפשר שהן ניזונו ממי גשמים. גם המדרגה התחתונה, הגבוהה יותר, בבריכה של השלב השני, האופיינית למקוואות טהרה, יכולה להעיד על שימוש במי גשמים והכשרה של מים שאובים בדרך של "תיקון מקוואות", שאפיינה מקוואות מהטיפוס של בריכה בודדת. אולם, מאידך אפשר שהבריכה נבנתה לפי "תקן" הבנייה השכיח של מקוואות, שכלל מדרגה תחתונה גבוהה יותר, ללא קשר למקור המים. אפשרות אחרת היא שגם אם הבריכות ניזונו ממי אמת המים, בניית האגן הנמוך נועדה לצורך הכשרה של מים שאובים במקרה של הפסקה בזרימת המים באמת המים בעת תקלה באמה, בעיקר בתקופת החורף כתוצאה מגשמים עזים ושיטפונות.⁸

מבנה צמד הבריכות בבית המרחץ באגף הצפוני בהרודיון תחתית דומה למבנה של מקוואות טהרה מהטיפוס של צמד בריכות, שבהן בריכה אחת מדורגת, ששימשה לטבילה, והשנייה חסרת מדרגות ששימשה כ"אוצר". מצב ההשתמרות של הקיר שבין שתי הבריכות אינו מאפשר לדעת כיצד נעשה הקשר בין המים שבשתי הבריכות וכיצד החליפו את המים בבריכת הטבילה. בהרודיון תחתית נמצא רק מקוואה נוסף מטיפוס זה — המקוואה הסמוך לבניין המונומנטלי, שיצא משימוש במהלך הבנייה בימי הורדוס, ובו שתי הבריכות מדורגות.

הייחודיות של מקוואה זה היא בהיותו מהטיפוס של צמד בריכות בבית מרחץ, ואילו כמעט כל המקוואות האחרים בבתי המרחץ בהרודיון ובארמונות הורדוס האחרים הם מהטיפוס של בריכה בודדת. נצר (תש"ס: 33, הערה 8; 31 n. 48; 2006: 49; Netzer 1981: 49) הצביע על הדמיון של מקוואה זה למקוואה שנמצא בארמון הורדוס הראשון ביריחו, אך לא

בבית המרחץ — בריכה מדורגת בחדר 9 ובריכה ללא מדרגות בחדר 10 (נצר תש"ס: 33; Prichard 1958: 9–10 and Pls. 63, 65:1, 66; Netzer 2006: 48). מקווה במתכונת של צמד בריכות בחדרים סמוכים נמצא אמנם בבית המרחץ שבארמון הורדוס השלישי ביריחו, אך ייתכן שהוא לא נבנה כפריגידריום של בית המרחץ.⁹ מקווה נוסף מהטיפוס של צמד בריכות בפריגידריום נמצא ביריחו לא הרחק מארמון הורדוס השני, אך ייתכן שהוא מאוחר לימי הורדוס.¹⁰

מבני המגורים באגף הצפוני ובתי המרחץ שבהם, שימשו, ככל הנראה, את האחראים לתחזוקת הרודיון ואת מנהלת הטופרכיה ואורחים (נצר תש"ס: 102; Netzer 2006: 191). בתי מרחץ עם מקוואות, שנבנו מחוץ למבנה הארמון של הורדוס ושימשו קהל רחב יותר מאשר בני משפחתו, כמו אורחים או אנשים שעסקו בתחזוקה, בשמירה ובהגנה, נמצאו גם במצדה ולדעות שונות גם ביריחו.

בית המרחץ הגדול במצדה נבנה בזיקה לארמון הצפוני של הורדוס, אך היה נפרד ממנו ולכן יכול היה לשמש גם את דיירי יתר הארמונות ואורחיהם (נצר תש"ס: 87; Netzer 1991: 32; 2006: 54; 1999: 588). בית המרחץ שליד מגדל 223 במצדה נבנה, כנראה, עבור חיל המצב ששמר על מצדה ובמיוחד על המחסנים (177, 181; Netzer 1991), וגם בית המרחץ "המבוטל", שנבנה קודם לארמון הצפוני ומכלול המחסנים ובוטל עם בניית המחסנים (124–130; Netzer 1991), לא נועד למשפחת המלוכה.

שני בתי מרחץ עם מקוואות נבנו ביריחו בקרבת הארמון השני של הורדוס: האחד בשטח AK ובו בריכה מדורגת (AK15) (Netzer 2001: 220–221), והשני בשטח AM.¹¹ נצר נטה לתארוך למאה הראשונה לספירה (228, 223; Netzer 2001). לעומת זאת, ריך (תשע"ג: 161 [יח-35, 36]) ראה במבנים שבשטחים האלה מבני מגורים שנספחו לארמון הורדוס ונועדו לאנשי השירות של הארמון.

2.2. הבריכה ליד הבניין המונומנטלי: מקווה טהרה ובריכת שחייה

מבנה הבריכה שליד הבניין המונומנטלי עונה לדרישות של מקווה טהרה. חלקה העליון, שלו מדרגות רוחביות, דומה למבנה של מקוואות הטהרה מימי הורדוס מהסוג של בריכה בודדת, והוא יכול היה לשמש לטבילה על גבי המדרגה הרוחבית התחתונה, שהייתה רחבה מהאחרות ועומק המים בה הגיע ל-1.25 מ'. פתח הכניסה, שייטכן שהיה כפול, מזכיר צמדי פתחים שנמצאו במקוואות טהרה בירושלים ובסביבתה. בריכה זאת אכן זוהתה על ידי נצר וריך כמקווה טהרה (נצר תש"ס: 107; ריך תשע"ג: 138, 196 [הר-5]; נצר, קלמן ולוריס תשס"א; נצר, קלמן ולוריס-צ'אצ'י תשס"ה: 37–39; Netzer 2006: 196). ייתכן ששתי הבריכות העגולות שנמצאו בחצר שלפני המקווה היו מיועדות לרחצה לפני הטבילה.

גודלה של הבריכה שליד הבניין המונומנטלי חריג בהשוואה למקוואות האחרים בהרודיון. גם מבנה המדרגות, המתפצל באמצעו לשני גרמי מדרגות צרים, מזכיר יותר מבנה של בריכות שחייה.

בריכות השחייה מימי הורדוס מתאפיינות בעומק של כ-2.5–3.0 מ', בגרם מדרגות צדי באחת הפינות ובספסל שקוע לאורך שפת הבריכה (נצר תשמ"ה; Netzer 2006: 261). שני האלמנטים האחרונים נמצאים בהרודיון בשתי הבריכות שנבנו בבית המרחץ הגדול בשלבו השני: בריכת הרחצה והשחייה המחוממת, שנבנתה על גבי מקומו של החדר החם, ובריכת

השחייה העגולה, שנבנתה בחצר בית המרחץ הגדול (נצר, קלמן ולוריס תש"ס; נצר, קלמן ולוריס צ'אצ'י תשס"ה). הבריכה הנדונה כאן דומה לשתי בריכות אלה בגודלה — שטח פני המים בה, כ־43 מ"ר, קטן משטחה של הבריכה המחוממת בבית המרחץ הגדול, שהוא כ־52 מ"ר, אך גדול משטחה של בריכת השחייה העגולה שהייתה שם, שהוא כ־40 מ"ר. הבריכה שונה מבריכות אלה בכך שאין בה ספסל בשפת הבריכה והיא בעלת שני גרמי מדרגות צרים, אולם גרמי מדרגות אלה גם שונים ממבנה המדרגות במקוואות מימי הורדוס ודומים יותר למדרגות של בריכת שחייה. החלק העמוק של הבריכה עם הקירות הפנויים ממדרגות אכן אפשר שחייה.

החלק הצפוני של הבריכה התאים במבנהו ובעומקו המרבי (1.25 מ') לטבילה לטהרה, ואילו החלק הדרומי העמוק יכול היה להיות מיועד לשחייה. על פי המבנה המיוחד של בריכה זאת, ניתן להציע שהיא נבנתה כמתקן דו־תכליתי של מקווה טהרה ובריכת שחייה (גרוסברג תשע"ו; 165–166: Grossberg 2018).

בריכה מקבילה דו־תכליתית בקומראן

איור 19: קומראן, הבריכה בלוקוסים 91 (בתחתית התמונה) ו־85 (בראש התמונה), מבט לצפון (צילום: אשר גרוסברג)

מבנה דומה של בריכה, שלה שני חלקים, האחד קטן ובעומק נמוך, שנועד לטבילה, והשני גדול ועמוק יותר, שנועד לשימוש אחר — מאגר מים, נמצא בקומראן — הבריכה בלוקוסים 85 ו־91 (De Vaux 1973: 9; Galor 2003: 293, 296, 298). השלמת החשיפה של הבריכה הראתה כי שני הלוקוסים הינם חלק ממאגר מים גדול, שממדיו 15.6X4.4 מ' ועומקו 5.25 מ' (Magen and Peleg 2018: 85–86) (איור 19).

למאגר זה שני חלקים שונים: החלק הדרומי — מרביתו של לוקוס 91, שמידותיו כ־10.5X4.4 מ' ועומקו

5.25 מ', והחלק הצפוני והצפון־מערבי, עד למרחק של כ־5 מ' מפתח הכניסה, שעומק המים בו, על פי תעלת ההזנה, היה כ־1.3 מ' (איור 20). חלק זה מסתיים בדרום בקיר אנכי שגובהו כ־3.5 מ'. בצדו המערבי יורד גרם מדרגות צר (1.1 מ') אל קרקעית הבריכה בלוקוס 91.

ארבע מדרגות רוחביות יורדות בפינה הצפון־מערבית של הבריכה (לוקוס 85, שאורכו כ־3.3 מ' ורוחבו כ־1.7 מ'), אל קרקעיתה, שהיא משטח ריבועי שמידותיו 1.7X1.7 מ', הממשיך דרומה עוד 1.6 מ' לרוחבו של לוקוס 91. בקרקעית הבריכה וצמוד למדרגה התחתונה נמצאת מחיצה נמוכה (כ־5 ס"מ), המחלקת אותה לשני חלקים. שרידיה מעידים שהיא המשיכה עד לראש גרם המדרגות היורד ללוקוס 91, ומשם עברה לאורך הקיר האנכי בצד המדרגות עד לקצה הדרומי של הקרקעית (איור 20). גרם המדרגות הרוחבי והמחיצה היוצרת שני נתיבים אופייניים למקוואות נוספים בקומראן, אולם הבריכה בלוקוס 85

איור 20: קומראן, החלק הצפוני של לוקוס 91 ולוקוס 85 (בחלק השמאלי העליון), מבט לצפון. שימו לב למחיצה הנמוכה בקרקעית הבריכה בלוקוס 85 ולתוואי מהלכה עד המדרגות (צילום: אשר גרוסברג)

ייחודית בשני פרטים: א. המחיצה נמצאת דווקא במקוואות הגדולים בקומראן. ב. היא נמצאת בחלק העליון של גרם המדרגות ולא בקרקעית הבריכה, ולכן ייתכן שכאן היא נועדה גם למנוע מעידה לגרם המדרגות.

האלמנטים האופייניים למקוואות קומראן הנמצאים בחלק הבריכה שבלוקוס 85, יחד עם עומק המים המתאים לטבילה, מביאים להבנה שהחלק הצפוני של הבריכה נועד לטבילה.¹² שימוש זה לא מנע מלהשתמש בבריכה גם כמאגר מים.

כאשר ירדו פני המים ולא אפשרו טבילה, שימשה הבריכה רק כמאגר מים. נצר (תשס"ג) הציע לראות במקוואות הגדולים בקומראן, ובהם הבריכה בלוקוסים 85 ו-91, מתקני

מים דר-תכליתיים ששימשו תחילה לטהרה, ולאחר שהמים היו נקיים פחות, הם שימשו לצרכים אחרים. השלמת החשיפה של הבריכה אישרה את הצעתו.

מקוואות מקבילים ששימשו גם כבריכות שחייה

מתקני מים עם מאפיינים של מקווה טהרה ואלמנטים אדריכליים של בריכת שחייה נמצאו במקומות נוספים, והם תומכים בזיהוי של הבריכה שליד הבניין המונומנטלי כמתקן דר-תכליתי לטהרה ולשחייה.

במבנים שנבנו לאחר מותה של שלומציון המלכה בגן המערבי של מכלול הבריכות, מצפון לארמונות התאומים שהיא בנתה ביריחו, נמצאו שתי בריכות שממדיהן קטנים מאלה של בריכות השחייה שהיו בארמון, אך גדולים מאלה של בריכות הטבילה שנבנו בו. בריכה אחת — A(B)125, שמידותיה 5.6X3.5 מ' ועומקה לפחות 3 מ', נבנתה מדרום לטרקלין הגן בשלב השישי של המקום (67–63 לפנה"ס). הבריכה בוטלה בשלב השביעי (בין השנים 63 ו-31 לפנה"ס), ועל מקומה נבנה בית מרחץ ובו בריכת מים קרים — A(B)9, שמידותיה 3.5X3.4 מ' ועומקה 2.7 מ'. בשתי הבריכות נבנה ספסל שקוע אל תוך דפנות הבריכה, שבוטל מאוחר יותר (נצר תש"ס: 29–30; Netzer 2001: 105–106, 110–114). לבריכות היו מדרגות צדיות, המאפיינות את מקוואות הטהרה שנמצאו ביריחו וגם את בריכות השחייה, והיה להן מאפיין נוסף של בריכות שחייה — ספסל, כעין מדרגה עליונה בראש הדפנות (נצר תשמ"ה; תש"ס: 29; Netzer 2006: 261).

נצר (תש"ס: 29–30; Netzer 2001: 6, 99) התלבט בנוגע ליעודה של הבריכה מהשלב השישי, בין בריכת שחייה סגורה בתוך מבנה לבין מקווה לציבור גדול יותר ונכבד פחות מאנשי בית המלוכה. אולם, מבנה הבריכות, העונה לדרישות של מקווה טהרה, יחד עם

איור 21: המקווה בעופל עם מערכת מדרגות היקפית, מבט למזרח (צילום: אילת מזר)

מאפיין של בריכות שחייה – ספסל שקוע לתוך הדפנות – מחזק את ההשערה שבריכות אלה שימשו לשני הייעודים, טהרה ושחייה, גם יחד (גרוסברג תשע"ו; Grossberg 2018: 164–166).

במצדה נבנתה בריכה גדולה ועמוקה, המכונה "בריכת השחייה", שלה מערכת מדרגות רוחבית עם מדרגה אחת רחבת שלח, היורדות לקרקעיתה (Netzer 1991: 329–334). יגאל ידן (תשכ"ו: 134) תיארך אותה לימי הורדוס ותיאר אותה כבריכת שחייה, בעוד נצר (Netzer 1991: 334),

שיער שהיא נבנתה על ידי המורדים ויועדה לרחצה ולטבילה לטהרה או רק לטבילה לטהרה. גם רייך (תשע"ג: 182–183 [מצ-15]) תיאר את הבריכה כמקווה ולא כבריכת שחייה. מאפייניה של הבריכה שונים ממבנה בריכת השחייה, שנבנתה בחלק הדרומי של מצדה (בריכה 711) (Netzer 1991: 482–483) וממבנה בריכות השחייה מימי החשמונאים והורדוס שנבנו ביריחו ובהרודיון, שמאפייניהן נזכרו לעיל. מאידך, במבנה הבריכה יש דמיון למבנה של מקוואות טהרה. ההשוואה עם המקוואות ביריחו ועם הבריכה בהרודיון שנסקרה לעיל, מחזקת את הדעה שבריכה זו הייתה בריכה דורתכליתית של מקווה ובריכת שחייה (גרוסברג תשע"ו; Grossberg 2018: 165–166).

שלושה מתקני מים נוספים ביריחו מימי החשמונאים והורדוס, ומתקן אחד בקומראן, שהם בעלי מערכת מדרגות דרצדדית, יכולים היו לשמש גם הם כמתקנים דורתכליתיים לטהרה ולהנאה (גרוסברג תשע"ו; Grossberg 2018). גם בירושלים נמצאו שני מתקני מים משלהי ימי בית שני, בעופל ("המקווה הגדול") (רייך תשע"ג: 107 [יכ-28]; Mazar 2018: 91–100, 15–18, 91–100) (איור 21) וברובע היהודי (בריכה L.2203 בשטח ק') (רייך תשע"ג: 93–92 [יר-32]; Geva 2017: 17–30), שלהם מאפיינים של מקווה טהרה וגם שני מאפיינים ייחודיים: מערכת מדרגות היקפית ואגן עמוק במרכז המתקן, היכולים להעיד שהם שימשו גם לטהרה וגם להנאה מהשהייה במים ואפשר שגם לשחייה (גרוסברג תשע"ו; Grossberg 2018; 2017). יחד עם זאת, המבנה ההיקפי של המדרגות מנע אפשרות של קפיצה למים.

ה.2. הבור הכפול ממערב לטרקלין: מקווה טהרה ובור מים

המדרגות המיוחדות את החלל הצפוני (לוקוס 17) מאפשרות לראות בו מקווה טהרה, בעוד שהיעדרן בחלל הדרומי (לוקוס 16) מאפיין אותו כבור מים. עם זאת, ייתכן שחיבורם של שני החללים מעיד שהחלל הצפוני שימש כמתקן דורתכליתי, שבו תפקודו כמקווה היה משני ונעשה לאחר שירד מפלס המים ופסק החיבור של המים בשני החללים. מקווה עם מאפיינים דומים – בור מים שפתחו בדופן המקווה – המתוארך לימי החשמונאים, נמצא בחורבת נסיה שבבנימין (רייך תשע"ג: 200–201, 312 [נס-1]; Livingston 2003: 89–92).

איור 22: חורבת נסיה, המקווה ופתח הבור בצד המדרגות (Livingston 2003, fig. 7.1)

באמצע גרם המדרגות הרוחביות החצובות בסלע, יש פתח לבור מים גדול הצמוד למקווה (איור 22). דוגמה אחרת למתקן דר־תכליתי ששימש גם כמקווה וגם כמאגר מים הוא הבריכה בלוקוסים 85 ו־91 בקומראן, שנזכרה לעיל, ה.2. (ב).

ה.3 המקוואות מימי המרידות ברומאים

שני המקוואות שבנו המורדים בהרודיון הם מהטיפוס של צמד מקוואות, ויש להם גם מאפיינים דומים לחמשת המקוואות מטיפוס זה, שבנו המורדים במצדה (גרוסברג תש"ס: 171; Grossberg 2007: 112–118). אולם, יש בהם גם שני מאפיינים ייחודיים יוצאי דופן, שטרם נמצאו להם מקבילות: האחד — ה"אוצר" הוא מכל פעמוני קטן, שפתחו נסגר

ב"פקק" אבן, ולא בריכה פתוחה. השני — מעל ה"אוצר" הסגור נבנתה בריכה מלבנית. בשלב הראשון של המקווה המערבי השיקו את המים שבבריכת הטבילה עם המים שבמכל הפעמוני, המרוחק ממנה כ־1.5 מ', באמצעות צינור נייד. בשלב השני, שבו נותק הקשר בין הבריכה העליונה לבין ה"אוצר" שתחתיה, יכולה הייתה הבריכה העליונה לשמש כ"אוצר" באותה דרך. במקווה המזרחי, בשלבו הראשון, היה המכל התחתון קשור גם עם הבריכה שמעליו וגם עם בריכת הטבילה — באמצעות הנקב בקיר שביניהם. הוא שימש אפוא כ"אוצר" לשתי הבריכות. בשלב השני של המקווה שימש המכל כ"אוצר" רק לבריכת הטבילה. הכשרת המים בבריכת הטבילה יכולה הייתה להיעשות בשיטת ה"השקה" או בשיטת ה"זריעה", אך לא ניתן לדעת באיזו שיטה השתמשו.

ה.3(א) הכשרת המים בבריכות שמעל ה"אוצרות"

בשלב הראשון של שני המקוואות, כאשר רצו להחליף את המים בבריכה העליונה, סתמו את הפתח שבראש המכל הפעמוני במכסה ("פקק"), רוקנו אותה ומילאוה במים שאובים. את המים השאובים הכשירו על ידי פתיחת המכסה של המכל התחתון ויצירת השקה בין שני גופי המים, כפי שמתואר בתוספתא, עירובין ח, ח, שהובאה לעיל, ד.2(א). לאחר פעולה זאת סגרו את המכסה כדי לשמור על ניקיון המים שב"אוצר" ולמנוע כל שימוש אחר במים.

ה.3(ב) ייעודן של הבריכות שמעל ה"אוצרות"

הבריכות הקטנות במקוואות שבנו המורדים בהרודיון, הכילו יותר מארבעים סאה, והן דומות לאגני מים קטנים שנמצאו במצדה, שכמעט כולם נבנו על ידי המורדים ויכולים היו להכיל את כמות המים הדרושה למקווה. באשר לאגני המים במצדה, הועלתה ההשערה שהם שימשו כמקוואות לטבילת ידיים לפני כל אכילה על ידי אותם מורדים שאכלו חולין "על טהרת הקודש" – בטהרה שנדרשה לאכילת קודשים (קרבנות), שחיבה הטבלה של הידיים במקווה כשר לפני האכילה (אליצור תשנ"ט; גרוסברג תש"ס; Grossberg 2007: 118–122).¹³ מסתבר שגם בהרודיון ייעודן של הבריכות היה לטהרה – לטבילת ידיים על ידי המורדים ששמרו על אכילת חולין בטהרה (גרוסברג ואחרים תשע"א).¹⁴

ה.3(ג) מקום המקווה המערבי ליד בית הכנסת

המקווה המערבי ממוקם ליד הטרקלין של ימי הורדוס, שהוסב לבית כנסת על ידי המורדים, ככל הנראה במרד הראשון ברומאים (גרוסברג ואחרים תשע"א: 76–78). סמיכות של מקוואות לבתי כנסת ידועה ממקומות שונים בימי בית שני ועד מרד בר־כוכבא ואין היא יוצאת דופן (אדלר תשס"ח; תשע"א: 74–92; רייך תשע"ג: 241–243). אפשר אפוא שגם בהרודיון היא נעשתה בכוונה, ואולי גם מקומו של פתח הכניסה אל חדר המקווה מתוך "הטרקלין הקטן", אשר שימש כנראה כחדר שירות מצפון לאולם בית הכנסת, אינו מקרי. אם כן ייתכן, שבנייתו של המקווה המערבי נעשתה סמוך להפיכתו של הטרקלין ההורדוסי לבית כנסת (גרוסברג ואחרים תשע"א: 76).

הבריכה הקטנה במקווה המערבי, שנבנתה מעל המכל הפעמוני, נועדה, כאמור, לטבילת ידיים לצורך אכילת חולין בטהרה. יצחק ספיר (תשס"ז: 156–169) הצביע על קיומם של מקוואות בבתי כנסת מימי בית שני או סמוך להם, ובשלושה מהם, בגמלא, ביריחו ובהרודיון, הוא זיהה בנוסף להם גם מקוואות לטבילת ידיים. המקוואות קשורים, לדעתו, לטהרת הבאים לבית הכנסת לקריאה בתורה ולאכילת חולין בטהרה (ספיר תשס"ז: 35, 284–286). גם לדעתו של אדלר (תשס"ח), סמיכות המקווה המערבי לבית הכנסת יכולה להיות מוסברת בטהרה שנדרשה לקריאה בתורה וללימוד התורה ולא לסעודות מצווה או לטיפול בספרי הקודש, כפי ששיער רייך (תשמ"ח, תשע"ג: 244).

ו. דיון: יחסם של חכמים למתקנים דר־תכליתיים לטהרה ולהנאה

חמישה ממקוואות הרודיון היו מתקנים דר־תכליתיים ששימשו לטהרה ולהנאה משני סוגים: א. ארבעת המקוואות בבתי המרחץ שימשו גם כבריכת המים הקרים (פריגידריום) של בית המרחץ. ב. הבריכה שליד הבניין המונומנטלי שימשה גם כמקווה וגם כבריכת שחייה. השאלה המתבקשת היא האם השילוב של טהרה והנאה במתקן אחד תואם את דעתם של חכמים, או שהוא נעשה בניגוד לדעתם. התייחסות ברורה נמצאת במקורות חז"ל רק בנוגע למקוואות בבתי מרחץ, ואילו באשר לטבילה לטהרה בבריכת שחייה ההתייחסות ברורה פחות. מקורות חז"ל בנושא זה מאוחרים לימי בית שני, אך למרות עריכתם המאוחרת, ניתן ללמוד מהם על יחסם של חכמים לנושאים אלה בסוף ימי בית שני הודות לסמיכות בזמן של החכמים וחלק מהאירועים הנזכרים בהם והודות לממצא הארכיאולוגי.

1.1 מקוואות בבתי מרחץ

מקורות חז"ל מעידים על מקוואות שהיו בבתי מרחץ והם מכונים בשם "המטהרת שבמרחץ" (משנה, מקוואות ו, יא, ותוספתא, עירובין ח, ח, שהובאו לעיל, ד. 2. [א]; תוספתא, מקוואות ו, ד), שאותה ניתן לזהות עם בריכת המים הקרים בחדר הצוננים (פריגדריום) שבבית המרחץ (גרוסברג תשס"א). בתוספתא (מקוואות ו, ג [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 658]) מסופר על רבן גמליאל שטבל בבית מרחץ באשקלון, וההלכה שאחריה (ו, ד) עוסקת במקווה שנמצא בבית מרחץ שבעליו גויים, ומדי בוקר הוכשר המקווה על ידי יהודי (ראו לעיל, ד. 2. [א]). רבן גמליאל חי בסוף ימי הבית השני ובראשית המאה השנייה לספירה, ולכן אפשר להניח שמעשיו משקפים גם את גישתם של חכמים בסוף ימי בית שני. בית מרחץ הוא מקום שנועד להנאה, וזה היה גם ייעודה של בריכת המים הקרים בחדר הצוננים, ששימשה גם כמקווה. טבילתם של חכמים בבריכה זאת מעידה שהם לא התנגדו לטבילה לטהרה במקום ששימש גם להנאה (גרוסברג תשס"א). בנייתה של בריכת המים הקרים של בית המרחץ דווקא במתכונת שתתאים למקווה טהרה מעידה שהיא נבנתה לכתחילה כמתקן דריתכליתי להנאה ולטהרה. מציאות זאת מתיישבת עם מקורות חז"ל אחרים שבהם איננו מוצאים הסתייגות מעצם הרחצה בבית המרחץ, וגם בסוף ימי בית שני לא הייתה הסתייגות כזאת (אליאב תשנ"ה). הבנה זאת נתמכת בממצא של בתי מרחץ עם מקוואות שנבנו אחרי ימי הורדוס וגם לאחר חורבן הבית השני, והם מאפשרים לגשר על הפער בין הממצא של ימי הורדוס לבין המקורות המאוחרים יותר.

1.1.1 (א) ממצא של מקוואות בבתי מרחץ לאחר ימי הורדוס

במקומות שונים נמצאו בתי מרחץ בסגנון רומאי, שנבנו לאחר ימי הורדוס וגם בתקופה שבין שתי המרידות, עם בריכה מדורגת, ששימשה כבריכת המים בחדר הצוננים. המבנה המיוחד של הבריכה, שלו מאפיינים של מקווה טהרה, מעיד על ייעודה גם כמקווה. ביריחו, בשטחים AK ו-AM הסמוכים לארמון הורדוס השני, נמצאו שני בתי מרחץ עם חדר פריגדריום מדורג: AK15 (Netzer 2001: 220–221) ו-A(M)537–A(M)538 (Netzer 2001: 227), שלהערכתו של נצר (Netzer 2001: 223, 228) נבנו במאה הראשונה.¹⁵ מקוואות שנבנו סמוך לחדר חם עם היפוקאוסט נמצאו בבתי פרטיים ברובע היהודי בירושלים: בטוח פ-3 (רייך תשע"ג: 78 [יר-13]), בטוח ת' (רייך תשע"ג: 91 [יר-54]) ובטוח ת-1 (רייך תשע"ג: 91 [יר-49]; Gutfeld 2012: 167–171), אם כי באחרון לא ברורה מידת הקשר בין המקווה (L.2263) וההיפוקאוסט.¹⁶ בית מרחץ משלהי ימי הבית השני, שבו נבנה מקווה בחדר הצוננים, נמצא בארמון חלקיה שבחורבת אל-מורק בהר חברון (Damati 2008: 1962).

בית מרחץ ציבורי בסגנון רומאי עם מקווה, שתוארך למאה הראשונה או לראשיתה של המאה השנייה לספירה, נמצא בעיר התחתונה של ציפורי, ממזרח לקרדו (Weiss and Netzer 1996: 34; 1997: 121). בית מרחץ ציבורי נוסף בסגנון רומאי ובו מקווה נמצא מצפון לירושלים ותוארך לתקופה שבין שתי המרידות ברומאים (70–135) (בר-נתן וסקלר-פרנס תשס"ח).

בית מרחץ שתוארך למאה הראשונה לספירה ועד מרד בר-כוכבא נמצא במצודה מוקפת חומה בכביש עוקף שוהם צמוד למרכז החומה המזרחית, וסמוך לו נמצא מקווה (דהרי ועד תשנ"ח). ייתכן שהמקווה היה קשור עם בית המרחץ, אך לא פורסמו פרטים על

כך. מאידך ייתכן שבית המרחץ נבנה על ידי הצבא הרומי שחנה במקום בזמן המרד הגדול (Stiebel 2007: 351–352).

ממצא המקוואות בבתי מרחץ לאחר ימי הורדוס, שנבנו בבתי פרטיים או ציבוריים, מעיד שבתקופה זאת לא אפיינו מקוואות בבתי מרחץ דווקא ארמונות מלכים. ממצא זה מצטרף לממצא של המקוואות שנזכרו לעיל, בבתי המרחץ מימי הורדוס באגף הצפוני של הרודיון תחתית, במצדה ולדעות שונות גם ביריחו, שלא שימשו את משפחת המלוכה אלא אנשים אחרים, כמו אנשי מנהל ואורחים. רצף המקוואות בבתי מרחץ אחרי ימי הורדוס ועד למאה השנייה לספירה משלים ומחזק את המידע המתקבל ממקורות חז"ל על קיומם של מקוואות בבתי מרחץ.

טבילה במקווה הנמצא בבית המרחץ אינה מלווה בהתנהגות חריגה או שונה מהתנהגותו של הטובל במקווה אחר. הטובל החליט בעצמו אם כוונתו לטבול לטהרה או לקרר את גופו, ובהתאם לכך הוא נהיה טהור או שלא נטהר. בשונה מבית המרחץ, בבריכת שחייה מתקיימת פעילות שאינה דומה לטבילה לטהרה, כמו קפיצה למים. נשאלת השאלה האם התירו חכמים לטבול גם בבריכת שחייה?

2. האם התירו חכמים לטבול בבריכת שחייה?

במקורות חז"ל יש ביטויים של גינוי לפעילויות שונות שנעשו במקוואות ונראו כשעשועי מים, ובהן הקפיצה למים. בתוספתא (מקוואות ה, יד [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 657]) נאמר: "הקופץ למקוה הרי זה מגונה..." מגינוי זה ניתן לכאורה להבין שחכמים התנגדו לפעילות של שעשועי מים במקווה. נשאלת אפוא השאלה האם חכמים התנגדו רק לטבילה בדרך של קפיצה למים, אך לא לטבילה בבריכת שחייה כאשר היא נעשית בדרך הרגילה של טבילה, כשם שהם לא התנגדו לטבילה במקווה הנמצא בבית המרחץ; או שהם התנגדו גם לטבילה הנעשית בדרך הרגילה במקום שבו נעשית פעילות מובהקת של הנאה, כמו שחייה או קפיצה למים.

שני הסברים ניתנו להתנגדות לפעילויות שמונה התוספתא. הסבר אחד הוא החשש מטבילה ללא כוונה, שאינה מועילה. ההסבר השני הוא הסכנה שבקפיצה למים ובפעולות האחרות הנזכרות יחד אתה.

ההסבר הראשון קשור להלכה הדורשת מהטובל לכוון בטבילתו שהוא טובל כדי להיות טהור וגם לחשוב על ייעודה של טהרתו, כמו לדוגמה אכילת קרבנות (משנה, חגיגה ב, ו). בקפיצה למקווה יש חשש שהטבילה תיעשה ללא כוונה או שהמתבונן בטובל, שאינו יודע מה כוונתו, יגיע למסקנה שגויה שהטבילה מועילה גם ללא כוונה (ריב"ש [1326–1408] תשנ"ג. ראו גם גרוסברג תשס"א: 183–184). חשש זה קיים ביתר שאת במקום עם פעילות אינטנסיבית של הנאה, כמו בריכת שחייה, היכולה להיות מלווה בקפיצות למים. ייתכן אפוא שחכמים התנגדו לא רק לטבילה בדרך של קפיצה למים אלא גם לכל טבילה לטהרה בבריכת שחייה, גם כאשר היא נעשית בדרך הרגילה של טבילה.

מאידך, ייתכן שחכמים אסרו את הטבילה בבריכת שחייה רק כאשר היא נעשתה בקפיצה למים, ואילו כאשר התנהגות הטובל לא בלטה בחריגותה, חכמים לא התנגדו לה. דוגמה לכך היא הטבילה בבית מרחץ, שכאמור לעיל לא הייתה לה התנגדות. דוגמה נוספת היא היתרם של בית הלל לטבול בשבת, אף על פי שאין להטביל כלים בשבת (משנה,

ביצה ב, ב). ההסבר שניתן לכך בתלמוד הוא, שהטובל נראה כמי שרוצה לקרר את גופו, שהיא פעולה המותרת בשבת (ירושלמי, ביצה ב ה"ב, סא ע"ב; בבלי, ביצה יח ע"א). כלומר, חכמים לא חששו מהסקת מסקנות שגויות של המתבונן בטובל והתירו לטבול בשבת. ייתכן אפוא שחכמים גם התירו לטבול בבריכת שחייה כאשר הטבילה נעשתה כדרכה של טבילה רגילה.

ההסבר השני תולה את ההתנגדות לקפיצה למים במקווה, כמו גם את ההתנגדות לפעילויות האחרות הנזכרות בתוספתא, בסכנה הכרוכה בהן (ליברמן תרצ"ט [א], תרצ"ט [ב]: 28, וראו גם גרוסברג תשס"א: 179–182). ראייה לכך היא הביטויים של גינוי לאותן פעולות כאשר הן נעשו בבית המרחץ, שנלווה להן ההסבר של הסכנה הטמונה בהן — סכנת פציעה וסכנת החלקה על הרצפה בגלל שמן שנשפך עליה (מסכת דרך ארץ י, ב, ד; מסכת כלה רבתי ט, יד, טז, יז). לפי הסבר זה ייתכן שחכמים לא התנגדו לטבילה בבריכת שחייה גם כאשר היא נעשתה תוך קפיצה למים, מכיוון שלא טמונה בכך סכנה, בניגוד לקפיצה למקווה קטן ורדוד.

המקורות אפוא אינם חד משמעיים ולכן לא ניתן להגיע למסקנה ברורה באשר ליחסם של חכמים לטבילה בבריכת שחייה בין אם היא נעשתה כדרכה ובין אם היא נעשתה בקפיצה למים. הממצא הארכיאולוגי יכול לסייע מעט אף כי גם הוא אינו חד משמעי. במקומות שונים שנזכרו לעיל נמצאו מקוואות עם מאפיינים של בריכות שחייה. בשתי הבריכות שנבנו בגן המערבי של מכלול הבריכות שמצפון לארמונות התאומים ביריחו נעשה שינוי שבו בוטל הספסל שהקיף את בריכת הטבילה. נצר (תש"ס: 29–30; Netzer 2001: 6, 99) התלבט האם ביטול הספסלים במהלך קיומן של שתי הבריכות מהווה ביטוי לשינוי ביחס לשחייה במקווה טהרה וקבלת הדעה האוסרת זאת.

מבנה הבריכה שליד הבניין המונומנטלי, ששימשה גם כמקווה, אפשר שחייה אך לא קפיצה למים. המדרגות בכניסה והקרקעית הנמוכה באזור זה מנעו את הקפיצה, ושטח הבריכה, שתפס את כל רוחב החדר, לא אפשר לקפוץ למים מהצדדים. גם בשני המקוואות בעלי גרם המדרגות ההיקפי בירושלים — בעופל ("המקווה הגדול") וברובע היהודי (בריכה L.2203 בשטח ק'), שנזכרו לעיל, המדרגות ההיקפיות היורדות למרכז המקווה מנעו את האפשרות של קפיצה למים, בעוד האגן הנמוך במרכז המקווה, שם הגיע עומק המים ל-2.5 מ' ולמעלה מ-3 מ' בהתאמה, אפשר שחייה במרכז המקווה.

ייתכן שמבנה המקוואות האלה, שמנע קפיצה למים, נבע משיקולים הלכתיים של התנגדות לטבילה לטהרה הנעשית בקפיצה למים, ואולי גם מהתנגדות לטבילה הנעשית כדרכה במקום שאפשר קפיצה למים. מאידך, ייתכן שמבנה המקוואות רק משקף את העדפותיהם התכנוניות של בעלי המקום ואת הדרך שבה הם רצו ליהנות מהשהייה במים. באשר למקווה בבריכה שליד הבניין המונומנטלי, ייתכן שבנייתו, שלא הותירה מרחב הליכה מסביב למקווה שיוכל לאפשר קפיצה למים מהצדדים, רק נבעה מאילוף של השטח שעמד לרשות בוניו ולא מהרצון למנוע את הקפיצה למים. מבנה המקוואות אינו יכול לתת תשובה חד משמעית לשאלה אם בונייהם התנגדו לטבילה תוך כדי קפיצה למים או גם לטבילה רגילה במקום שבו ניתן לקפוץ למים. יחד עם זאת, מכיוון שממדי המקוואות ועומק המים בהם אפשרו שחייה, מסתבר שלבעליהם לא הייתה התנגדות לטבילה רגילה במקום שניתן גם לשחות בו.

בשונה ממקוואות אלה, עומקה של "בריכת השחייה" במצדה ומבנה המדרגות שבה אפשרו קפיצה למים. אם הסיבה לאיסור המובע במקורות על קפיצה למקווה היא הסכנה הטמונה בכך, בבריכה עמוקה לא הייתה סכנה ולכן לא היה מקום להתנגד לטבילה בה, גם כאשר היא נעשתה בקפיצה למים. ייתכן אפוא שבמצדה לא התנגדו לטבילה תוך קפיצה למים. משמעותו של הממצא הארכיאולוגי של המקוואות שהשחייה התאפשרה בהם אינו חד משמעי, אולם המבנה המיוחד של המקווה בבריכה שליד הבניין המונומנטלי, כמו גם של שני המקוואות בעלי גרם המדרגות ההיקפי בירושלים, תומך בגישה שהם נבנו כדי לשמש כמתקן דר־תכליתי לטבילה ולשחייה. אם כן, בונייהם לא התנגדו למתקן שכזה וסברו שמותר לטבול במקום המשמש גם לשחייה, לפחות כאשר הטבילה נעשית בדרך הרגילה של טבילה, כשם שמותר לטבול במקווה הנמצא בבית המרחץ. האם גישה זאת הייתה מקובלת גם על החכמים בימי בית שני, כשם שהם התירו לטבול במקווה שבבית המרחץ? זאת לא ניתן לומר בוודאות. אם המקוואות בירושלים ובהרודיון נבנו בהתאם לדעת חכמים והם משקפים את דעתם, הרי שהתשובה לכך חיובית.

ז. סיכום

עשרה מקוואות נמצאו בהרודיון. שמונה מימי הורדוס ושניים מימי המרדנות ברומאים. שישה מהמקוואות הם מהטיפוס של בריכה בודדת וארבעה הם מהטיפוס של צמד בריכות. שישה מהמקוואות מימי הורדוס היו מתקנים דר־תכליתיים. ארבעה מקוואות נבנו כבריכות המים הקרים בחדרי הצוננים (פריגידריום) בשלושת בתי המרחץ בהרודיון: בארמון מבצר ההר, בהרודיון תחתית — בבית המרחץ הגדול (שני מקוואות) ובבית המרחץ שבאגף הצפוני. המקווה האחרון יוצא דופן בהשוואה למקוואות בבתי מרחץ אחרים בארמונות הורדוס, בכך שהוא מהטיפוס של צמד בריכות. שני המקוואות הדו־תכליתיים הנוספים היו המקווה שליד הבניין המונומנטלי, ששימש גם כבריכת שחייה, והמקווה בבור הכפול שמערב לטרקלין, ששימש גם כבור מים.

שני המקוואות שבנו המורדים הם מהטיפוס של צמד בריכות, שבאחד מהם המרחק בין שתי הבריכות הוא כ־1.5 מ', והם ייחודיים במבנם. במקום בריכה חסרת מדרגות, ששימשה כ"אוצר", יש בהם מכל פעמוני קטן שפתחו נסגר ב"פקק" אבן, ועליו נבנתה בריכה קטנה, שככל הנראה נועדה לטבילת ידיים לצורך אכילת חולין בטהרה.

המתקנים הדו־תכליתיים בהרודיון אינם יוצאי דופן. מקוואות בבתי מרחץ נמצאו בכל ארמונות החשמונאים והורדוס. מקוואות שיש להם אלמנטים אדריכליים של בריכות שחייה, המעידים שהם יכולים היו לשמש גם להנאה מהשהייה במים ומשחייה, נמצאו גם ביריחו, בירושלים ובקומראן. מקווה דר־תכליתי ששימש גם כמאגר מים נמצא גם בקומראן, ומקווה שמחובר לו מאגר מים ופתח ביניהם, שיש בו דמיון למקווה בבור הכפול, נמצא בחורבת נסיה.

תימוכין לזיהוי הבריכות בחדרי הצוננים של בתי המרחץ כמתקנים דר־תכליתיים ששימשו גם לטהרה ניתן להביא גם מהמבנה המיוחד שלהן, השונה ממבנה חדרי הצוננים בבתי המרחץ מהתקופה הרומית וזהה לאלה של מקוואות הטהרה, וגם ממקורות חז"ל המעידים על מקוואות שהיו בבתי מרחץ ועל חכמים שטבלו בהם. בית המרחץ נועד

להנאה, ומכאן משתמע שחכמים לא התנגדו לטבילה במקום ששימש גם להנאה. עם זאת, המקורות אינם חד משמעיים לגבי טבילה בבריכת שחייה, שמתקיימת בה פעילות השונה באופן בולט מדרכה של טבילה לטהרה, והם ניתנים לפרשנויות שונות. מבנה המקווה בהרודיון תחתית בברכה שליד הבניין המונומנטלי ומבנה המקוואות בעלי מערכת המדרגות ההיקפית בירושלים אפשרו שחייה אך לא קפיצה למים. אם בנייה זאת לא נבעה רק מהעדפותיהם התכנוניות של בעלי המקום, היא יכולה להעיד שבעלי המקום טבלו במקום שהיה אפשר לשחות בו, אך הם התנגדו לקפיצה למים במקווה ואולי גם לטבילה הנעשית כדרכה במקום שניתן לקפוץ בו למים. האם זו הייתה גם דעת חכמים? אם מקוואות אלה נבנו בהתאם לדעת חכמים והם משקפים את דעתם, הרי שהתשובה היא חיובית.

הערות

- 1 מעיין מטהר ב"כל שהוא" — גם בפחות מארבעים סאה. ראו: ספרא, שמיני, פרשה ט, א (מהדורת וייס, נה ע"ד); ספרי במדבר, קכד (מהדורת כהנא, עמ' 399); ספרי זוטא, במדבר יט, ח (מהדורת הורוביץ, עמ' 304). לפי הבנה אחת, לטהרת אדם נדרשים ארבעים סאה גם במי מעיין. להלן נתייחס רק למקווה של מי גשמים. גם לטבילת כלים טמאים נדרשים ארבעים סאה. ראו: משנה, מקוואות א, ז; ה, ו; תוספתא, מקוואות א, יג (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 653); ספרי במדבר הנ"ל (מהדורת כהנא, עמ' 398); ספרי זוטא הנ"ל. על טבילת כלי סעודה שנקנו מגוי בארבעים סאה ראו בברייתא שבבבלי, עבודה זרה עה ע"ב.
- 2 קב שווה לנפח של 24 ביצים והין שווה לנפח של שלושה קבים, שהם חצי סאה וגם 72 ביצים. לוג שווה לנפח של רבע קב, שהם 6 ביצים. על שתיים מהדעות על נפח ביצה (49.4 ו-57.6 סמ"ק) ראו להלן ג.
- 3 תיארוך זה הוא בהתאם לדעתו של רולנד דה־יו על הכרונולוגיה של היישוב בקומראן ותיארוכה של תקופה Ib (de Vaux 1973: 5, 19; 1993). לדעתה של ג'ודי מאגנס (Magness 2002: 65), ההתיישבות בקומראן החלה רק במחצית הראשונה של המאה הראשונה לפנה"ס. יש חוקרים שהקדימו את זמן החיבור לפני התקופה הקומראנית (Davies 1983: 202–204). כתבי היד המוקדמים ביותר של החיבור מתוארכים לשנים 75–50 לפנה"ס בקירוב (Milik 1959: 38).
- 4 סטיוארט מילר (Miller 2015) שלל את הקישור של הלכות מקוואות של חז"ל עם ימי בית שני, וגישתו נשללה על ידי יאיר פורסטנברג (Furstenberg 2017). יונתן אדלר (Adler 2014: 275) סובר שבימי בית השני ההלכה הפוסלת מים שאובים הייתה מקובלת לפחות על קבוצה של יהודים. הוא לא הגדיר את מאפייניה של קבוצה זאת, ומשתמע שהיא לא הייתה נחלת הכול. ראו גם אדלר תשע"א: 155–158, שם הוא סבר שבימי בית שני כלל לא נהגה ההלכה שפסלה מים שאובים. הוא לא הסביר מדוע הוא חזר בו מדעה זאת. קדמותה של ההלכה הפוסלת מים שאובים מוכחת גם מהמצאה של הלכה זאת בספר ברית דמשק, שקדם בכי-300 שנה לעריכתן של המשנה והתוספתא. להרחבה ראו גרוסברג בדפוס.
- 5 אדלר (תשע"א: 156–158; Adler 2014) שייך את ההלכה הזאת למאה השלישית, וגם מילר (Miller 2015) שלל את הקישור של הלכות מקוואות של חז"ל עם ימי בית שני. ראו עוד בהערה הקודמת.
- 6 דוגמה לשימוש בדרך זאת להכשרת מקווה שנפסל כתוצאה ממראה מימיו שהשתנה, ראו במשנה, מקוואות ז, ג. דוגמה אחרת ניתנת בתוספתא, מקוואות ה, יב.

- 7 ה"המטהרת שבמרחץ" ו"שתי מטהרות", שנזכרות במקורות אלה ובנוספים, היא, ככל הנראה, בריכת המים הקרים בחדר הצוננים של בית המרחץ (פריגידריום), ששימשה גם לטבילה לטהרה (גרוסברג תשס"א).
- 8 ראו: נצר תשל"ח: 56; 42; Netzer 2001, שהסביר בדרך זאת את מבנה אחד המקוואות ביריחו מימי החשמונאים, שיש לו בריכת "אוצר" למרות שהמקווה ניזון מאמת מים ממעינות.
- 9 במהלך ארגונו מחדש של בית המרחץ נבנו שתי בריכות מדורגות בחדר אחד: B148 ו-B111 (למים קרים ולמים חמים), ובחדר הסמוך בוטל השימוש בבריכה המדורגת B147 (שבשלב הקודם היא הייתה, לדעת נצר, בריכת הפריגידריום ששימשה גם כמקווה), והקיר שנבנה על המדרגות מנע את הירידה לתוכה. מעתה נועדה בריכה B147 לספק מים ולשמש כ"אוצר" לשתי הבריכות האחרות או כמאגר מים (Netzer 2001: 267-270). לעומת זאת, לדעתו של רייך (תשע"ג: 157, 160 [יח-19,18,17]) מתקני מים אלה לא נבנו כפריגידריום אלא כמקוואות שנוספו לבית המרחץ. בכך הם שונים מהמקוואות שנבנו גם כפריגידריום, הנדונים כאן.
- 10 מקווה מהטיפוס של צמד בריכות נמצא בחדר הפריגידריום בבית מרחץ "הסוויטה", שליד הארמונות התאומים ובו בריכה מדורגת A(M)537, שצמודה לה בריכה חסרת מדרגות A(M)538 (Netzer 2001: 226). נצר נטה לתארך את בית המרחץ לאחר ימי הורדוס, למחצית הראשונה של המאה הראשונה לספירה (שם: 228). לעומת זאת, רייך (תשע"ג: 161 [יח-36]) ראה במבנים שבשטח AM מבני מגורים שנספחו לארמון הורדוס השני ונועדו לאנשי השירות של הארמון.
- 11 ראו בהערה הקודמת.
- 12 ראו גם רייך תשע"ג: 167, 307 [קמ-4]. מגן ופלג (Magen and Peleg 2018: 116-122) שללו את הזיהוי של כל הבריכות המדורגות בקומראן למעט אחת (בלוקוס 138) כמקוואות. אחד מנימוקיהם הוא שמים שעברו בבריכת שיקוע נחשבים כמים שאובים הפסולים למקווה. נימוק זה שגוי — ראו לעיל, ג. 1. מאידך, נצר (תשס"ג), גלור (Galor 2003) ורייך (תשע"ג: 164-175) זיהו את הבריכות המדורגות בקומראן כמקוואות.
- 13 לדעות השונות על דינם של "חולין שנעשו על טהרת הקודש" ועל ההבנה שבזמן הבית נהגו כדעה שחולין שנעשו "על טהרת הקודש" הם כ"קודש", כפי שנהג יוחנן בן גִּדְגָדָא (משנה, חגיגה ב, ז), שהיה משוערי המקדש וחי גם לאחר החורבן, ראו: אליצור, תשנ"ט: 172; גרוסברג ואחרים תשע"א: 72-73. על הטבלת ידיים לפני אכילת קרבנות ראו: משנה, חגיגה, ב, ה; מקוואות, א, ז; תוספתא, מקוואות א, יג, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 653). עדות לאכילת חולין "על טהרת הקודש" על ידי המורדים במצדה נמצאה בכיתובים על גבי חרסים שנמצאו במצדה (ספיר תשנ"ד).
- 14 מן המקורות ידוע כי היו אנשים שאכלו חולין בטהרה על דרגותיה השונות גם לאחר החורבן, ונמצאו לכך גם ראיות ארכיאולוגיות. ראו: גרוסברג ואחרים תשע"א: 72; עמית ואדלר תשע"ג.
- 15 רייך (תשע"ג: 161 [יח-35, 36]), לעומת זאת, ראה במבנים שבשטחים האלה מבני מגורים שנספחו לארמון הורדוס השני ונועדו לאנשי השירות של הארמון.
- 16 היפוקאוסט שצמודה לו בריכת מדורגת נמצא בשומרון (סבסטיה) ממזרח למקדש אוגוסטוס (Kenyon 1942: 134). קתלין קניון תיארכה את בית המרחץ לסוף המאה השנייה או לתחילת המאה השלישית. לדעת גורדון (Gordon 2007: 44-45) ייתכן שהוא מהתקופה ההרודיאנית, אם כי יש ספקות בנוגע לנוכחות יהודית במקום בתקופה זאת (רייך תשע"ג: 199).

מקורות

אביגד נ' תש"ם. **העיר העליונה של ירושלים: פרשת החפירות הארכיאולוגיות ברובע היהודי של העיר העתיקה בירושלים**. ירושלים.

אדלר י' תשס"ח. בתי כנסת עתיקים ומקוואות טהרה: הממצא הארכיאולוגי וזיקתו להלכה הקדומה. **קתדרה** 128: 51–72.

אדלר י' תשע"א. **הארכיאולוגיה של הטהרה: עדויות ארכיאולוגיות לשמירת הלכות טהרה בארץ-ישראל מהתקופה החשמונאית עד סוף תקופת התלמוד (164 לפנה"ס–400 לסה"נ)**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

אליאב י'צ תשנ"ה. האם הסתייגו היהודים מבית המרחץ הציבורי בראשית הופעתו? **קתדרה** 75: 3–35.

אליצור י' תשנ"ט. מקוואות לטבילת ידיים. **קתדרה** 91: 169–172.

בר-נתן ר' וסקלר-פרנס ד' תשס"ח. יישוב יהודי באורנה בין שתי המרידות. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** 1: 57–64.

גרוסברג א' תשנ"ח (א). כיצד הוכשרו המקוואות במצדה? **קתדרה** 85: 33–44.

גרוסברג א' תשנ"ח (ב). כיצד הוכשרו המקוואות בימי הבית השני — מצדה וירושלים. **מחקרי יהודה ושומרון** ז: 53–68.

גרוסברג א' תש"ס. מקוואות לטבילת ידיים במצדה. **קתדרה** 95: 165–171.

גרוסברג א' תשס"א. 'המטהרת שבמרחץ' — מקווה טהרה בבית המרחץ. **קתדרה** 99: 171–184.

גרוסברג א' תשע"ו. מתקני מים דו-תכליתיים, לטהרה ולהנאה, בעלי גרם מדרגות היקפי, בירושלים של ימי הבית השני. **חידושים בחקר ירושלים** כא: 123–152.

גרוסברג א' בדפוס. מקוואות עם 'אוצר', מהטיפוס של שתי בריכות שנקב או צינור מחבר ביניהן, בימי הבית השני והמשנה, **קתדרה**.

גרוסברג א' ואחרים תשע"א: גרוסברג א', פורת ר', עמית ד' ונצר א'. מקוואות יוצאי דופן מימי המרידות ברומאים בהרודיון. **מחקרי יהודה ושומרון** כ: 63–80.

דהרי ע' ועד ע' תשנ"ח. כביש עוקף שוהם. **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 79–83.

ידין י' תשכ"ו. **מצדה, בימים ההם – בזמן הזה**. תל אביב וחיפה.

ליברמן ש' תרצ"ט (א). מאגדה להלכה. **סיני** ד: נד–נח (=מחקרים בתורת ארץ ישראל. ירושלים. תשנ"א. עמ' 118–122).

ליברמן ש' תרצ"ט (ב). **תוספת ראשונים** ד. ירושלים.

ליברמן ש' תשמ"ד. **יוונית ויוונית בארץ ישראל**. ירושלים.

מרגולין ה"י תשע"ה. **הידורי המידות**. ירושלים.

נאה א"ח. תש"ז. **שיעורי תורה**. ירושלים. עמ' רנז–רנט.

נאה א"ח תש"ט. **שיעורי ציון**. ירושלים. עמ' עג.

- נצר א' תשל"ה. קיפרוס. **קדמוניות** ח, 30–31: 54–61.
- נצר א' תשל"ח. מקוואות-הטהרה מימי בית שני ביריחו. **קדמוניות** יא, 42–43: 54–59.
- נצר א' תשמ"ה. בריכות השחייה מימי החשמונאים ביריחו. **ארץ ישראל** יח: 344–352.
- נצר א' תש"ס. **ארמונות החשמונאים והורדוס הגדול**. ירושלים.
- נצר א' תשס"ג. הצעה בדבר דרכי השימוש במקוואות קומראן. **קדמוניות** לה, 124: 116–117.
- נצר א' וארזי ש' 1985. מנהרות הרודיון. **קדמוניות** יח, 69–70: 33–38.
- נצר א', קלמן י' ולוריס ר' תש"ס. בית-המרחץ הגדול בהרודיון תחתית. **מחקרי יהודה ושומרון** ט: 113–120.
- נצר א', קלמן י' ולוריס ר' תשס"א. מבנים ממזרח לבניין המונומנטלי בהרודיון תחתית. **מחקרי יהודה ושומרון** י: 137–142.
- נצר א', קלמן י' ולוריס-צ'אצ'י ר' תשס"ה. חידושי החפירות בהרודיון התחתית. **קדמוניות** לח, 129: 30–42.
- נצר א' ואחרים תשס"ט. נצר א', קלמן י', פורת ר' וצ'אצ'י-לוריס ר'. קבר הורדוס ותיאטרון מלכותי במורד ההר בהרודיון. **קדמוניות** מב, 138: 104–117.
- ספיר י' תשנ"ד. מצדה — על טהרת הקדש: לברור השתייכותם הכתית-דתית של לוחמי מצדה. **מחקרי יהודה ושומרון** ג: 137–146.
- ספיר י' תשס"ז. **בתי הכנסת הקדומים בארץ ישראל לאור המקורות התלמודיים**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- עמית ד' ואדלר י' תשע"ג. שמירת טהרה בתקופת המשנה והתלמוד: בחינה מחודשת. בתוך ד' עמית (ג"ד שטיבל וא' ריינר, עורכים), **אבן, דרך, חותם: אוסף מחקרים**. ירושלים. עמ' 183–200.
- פורת ואחרים תשע"ט. פורת ר', קלמן י', צ'אצ'י ר', טרם ש', בר נתן ר', אקר א', וייס א', בן גדליה צ' ודרורי א'. יקב ומחסן יין מלכותי של הורדוס במבנה המעטפת של ארמון-מבצר ההר בהרודיון. **קדמוניות** נא, 156: 106–114.
- פורת ר', קלמן י' וצ'אצ'י ר' תשע"ו. החפירות במערך הכניסה לארמון ההר בהרודיון ומכלול אחוזת הקבר של הורדוס. **קדמוניות** מח, 150: 89–101.
- פורת ר', קלמן י' וצ'אצ'י ר' תשע"ז. חידושים בחפירות הרודיון בשנים 2014–2016. **מחקרי ארץ יהודה** א: 37–56.
- פיקסלר ד' תשס"א. מידות ושיעורי תורה בפירוש המשנה לרמב"ם. **בדד** 12: 35–60.
- פרסטר ג' תשל"ל. הרודיון. **טבע וארץ** יב, 5: 249–252.
- קימרון א' תש"ע. **מגילות מדבר יהודה: החיבורים העבריים** א. ירושלים.
- קניבסקי י"י תשט"ז. **שיעורין של תורה**. ירושלים. שיעורי המצוות, עמ' פד–פח.
- ריב"ש תשנ"ג. **שאלות ותשובות לרבנו... יצחק בר ששת... ד' מצגר**, עורך. מהדורת מכון ירושלים, ירושלים. חלק א, סימן רצג, עמ' שפה–שפו.

רייך ר' תשמ"ח. בית-הכנסת ומקווה הטהרה בארץ ישראל בימי הבית השני, המשנה והתלמוד. בתוך א' אופנהיימר, א' כשר וא' ורפפורט, עורכים. **בתי-כנסת עתיקים: קובץ מחקרים**: 205–212. ירושלים.

רייך ר' תשע"ג. **מקוואות טהרה בתקופת הבית השני ובתקופות המשנה ותלמוד**. ירושלים. שיפמן י' תשס"ט. ספר ברית דמשק ומגילת הסרכים. בתוך מ' קיסטר, עורך. **מגילות קומראן: מבואות ומחקרים** א. ירושלים. עמ' 275–298.

שמש א' תשס"ט. מסורות הלכה ופירוש המשותפות למגילות מדבר יהודה ולספרות חז"ל. בתוך ד' סיון, ד' טלשיר וח' כהן, עורכים. **צפנת פענח: מחקרי לשון מוגשים לאלישע קימרון למלאות לו שישים וחמש שנה**. באר שבע. עמ' 383–394.

Adler J. 2014. The Myth of the 'Ōṣār' in Second Temple-Period Ritual Baths: an Anachronistic Interpretation of a Modern-era Innovation. *Journal of Jewish Studies* 65,2: 263-283.

Baumgarten J.M. and Schwartz D.R. 1995. In J.H. Charlesworth (ed.), *The Dead Sea Scrolls: Hebrew, Aramaic, and Greek Texts with English Translations*, Vol. 2: *Damascus Document, War Scroll, and Related Documents*. Tübingen.

Corbo V.C. 1963. L'Herodion di Gebal Fureidis: Relazione Preliminare della due Prime Campagne di Scavo 1962-1963. *Liber Annuus* 13: 219-277.

Corbo V.C. 1967. L'Herodion di Giabal Fureidis. *Liber Annuus* 17: 65-121.

Corbo V.C. 1989. *Herodion*, Vol. I: *Gli edifici della Reggia — Fortezza* (Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Maior 20). Jerusalem.

Damati E. 2008. Muraq, Khirbet el- (Hilkiah's Palace), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Vol. 5. Jerusalem. Pp. 1961-1963.

Davies P.R. 1983. *The Damascus Covenant: An Interpretation of the "Damascus Document"* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement 25). Sheffield.

De Vaux R. 1973. *Archaeology and the Dead Sea Scrolls*. London.

De Vaux R. 1993. Qumran, Khirbet and 'Ein Feshkha, *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Vol. 4. Jerusalem. Pp.1235-1241.

Foerster G. 1969. Herodium. *Israel Exploration Journal* 19: 123-124.

Foerster G. 1970. Herodium. *Revue Biblique* 77: 400-401, Pls. XX-XXIII.

Foerster G. 1995. *Masada: The Yigael Yadin Excavations 1993-1965, Final Reports*, Vol. V: *Art and Architecture*. Jerusalem.

Furstenberg Y. 2017. Complex Purity: Between Continuity and Diversity in Ancient Judaism, *Archaeology and Text* 1. Pp. 115-131.

- Galor K. 2003. Plastered Pools: A New Perspective. In J.B. Humbert and J. Gunneweg (eds.), *Khirbet Qumrân et 'Ain Feshkha*, Vol. 2 (Novum Testamentum et Orbis Antiquus, Series Archaeologica 3). Fribourg. Pp. 291–320.
- Geva H. 2006. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, Vol. III: *Areas E and Other Studies, final report*. Jerusalem.
- Geva H. 2014. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, Vol. VI: *Areas J, N, Z and Other Studies, final report*. Jerusalem.
- Geva H. 2017. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, Vol. VII: *Areas Q, H and O-2 and Other Studies, Final Report*. Jerusalem.
- Gordon B. 2007. *Baths of the Herodian Period in Judea, 37 BCE–70 CE*. M.A. Thesis, The Hebrew University of Jerusalem. Jerusalem.
- Grossberg A. 2007. The *Miqva'ot* (Ritual Baths) at Masada. In J. Aviram et al. (eds.), *Masada: The Yigael Yadin Excavations 1963–1965, Final Reports*, Vol. VIII. Jerusalem. Pp.95–126.
- Grossberg A. 2017. A *Miqveh* with Surrounding Staircase in Area Q—a Dual-purpose Installation for Ritual Purification and Recreation. In H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, Vol. VII: *Areas Q, H and O-2 and Other Studies, Final Report*. Jerusalem. Pp. 52–67.
- Grossberg A. 2018. The Large Ophel Pool and the Question of its Use as a Ritual Bath. In E. Mazar, *The Ophel Excavations to the South of the Temple Mount 2009–2013, Final Reports*, Vol. II. Jerusalem. Pp. 149–169.
- Gutfeld O. 2012. *Jewish Quarter excavations in the Old City of Jerusalem, conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, Vol. V: *The Cardo (Area X) and the Nea Church (Areas D and T), final report*. Jerusalem.
- Kenyon K.M. 1942. The Summit Buildings and Constructions. In J.W. Crowfoot, K.M Kenyon and E.L. Sukenik (eds.), *The buildings at Samaria*. London. Pp. 91–139.
- Livingston D. 2003. *Hirbet Nisya: The Search for Biblical Ai, 1979–2002: Excavation of the Site with Related Studies in Biblical Archaeology*. Manheim, PA.
- Mau A. 1902. *Pompeii: Its Life and Art* (translated by F.W. Kelsey) (rev. ed.). New York–London.
- Magen Y. and Peleg Y. 2018. *Back to Qumran: Final Report (1993–2004)* (Judea and Samaria Publications 18). Jerusalem.
- Magen Y., Tzionit Y. and Sirkis O. 2006. Khirbet Badd 'Isa–Qiryat Sefer. In Y. Magen, D.T. Ariel, G. Bijovsky, Y. Tzionit and O. Sirkis (eds.), *The Land of Benjamin* (Judea and Samaria Publications 3). Jerusalem.
- Magness J. 2002. *The Archaeology of Qumran and the Dead Sea Scrolls*. Grand Rapids.

- Mazar E. 2018. *The Ophel Excavations to the South of the Temple Mount 2009-2013, Final Reports*, Vol. II. Jerusalem.
- Milik J.T. 1959. *Ten Years of Discovery in the Wilderness of Judaea*, trans. J. Strugnell (Studies in Biblical Theology 6). London.
- Miller S.S. 2015. *At the Intersection of Texts and Material Finds: Stepped Pools, Stone Vessels, and Ritual Purity Among the Jews of Roman Galilee* (Journal of Ancient Judaism Supplements 16), Göttingen.
- Netzer E. 1981. *Greater Herodium* (Qedem 13). Jerusalem. Pp. 45-53.
- Netzer E. 1991. *Masada: The Yigael Yadin Excavations 1963-1965: Final Reports*, Vol. III: *The Buildings Stratigraphy and Architecture*. Jerusalem.
- Netzer E. 1999. Herodian bath-houses. In J. DeLaine and D.E. Johnston (eds.), *Roman Baths and Bathing* (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 37), Part 1: *Bathing and Society*. Ann Arbor. Pp. 45-55.
- Netzer E. 2001. *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho: Final Reports of the 1973-1987 Excavations*, Vol. I: *Stratigraphy and Architecture*. Jerusalem.
- Netzer E. 2006 (with the assistance of R. Laureys-Chachy). *The Architecture of Herod, the Great Builder* (Text and Studies in Ancient Judaism 17). Tübingen.
- Netzer E. and Damti I. 2004. Cypros. In E. Netzer and R. Laureys-Chachy. *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho: Final Reports of the 1973-1987 Excavations*, Vol. II: *Stratigraphy and Architecture; The Coins*. Jerusalem. Pp. 233-280.
- Nielsen I. 1990. *Thermae et Balnea: The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Vol. I: *Text*. Aarhus.
- Porat R., Chachy R. and Kalman Y. (eds.) 2015. *Herodium, Final Reports of the 1972-2010 Excavations Directed by Ehud Netzer*, Vol. I: *Herod's Tomb Precinct*. Jerusalem.
- Pritchard J.B. 1958. *The Excavation at Herodian Jericho* (The Annual of the American Schools of Oriental Research 32-33). New Haven.
- Rabin CH. (ed.) 1958. *The Zadokite Documents* (2nd rev. ed.). Oxford.
- Safrai Z. 1999. Rabbinic Sources as Historical: A Response to Professor Neusner. In J. Neusner and A.J. Avery-Peck (eds.), *Judaism in Late Antiquity*, Vol. III: *Where We Stand: Issues and Debates in Ancient Judaism*, I, Leiden. Pp. 143-167.
- Safrai Z. and Safrai CH. 2011. Papyrus Oxyrhynchus 840. In A.I. Baumgarten, H. Eshel, R. Katzoff and Sh. Tzoref (eds.), *Halakhah in Light of Epigraphy* (Journal of ancient Judaism Supplements 3), Göttingen. Pp. 255-282.
- Stiebel G.D. 2007. The Roman Military Bathhouse at En-Gedi: The Mazar and Dunayevsky Excavations 1964-1966. In E. Stern (ed.), *En-Gedi Excavations I, Conducted by B. Mazar and I. Dunayevsky, Final Report (1961-1965)*. Jerusalem. Pp. 344-353.

Vermes G. 1997 (ed. and trans.). *The complete Dead Sea scrolls in English*. New York.

Weiss Z. and Netzer E. 1996. Hellenistic and Roman Sepphoris: The Archaeology Evidence. In R.M. Nagy et al. (eds.), *Sepphoris in Galilee: Crosscurrents of Culture*. Winona Lake. Pp. 29-37.

Weiss Z. and Netzer E. 1997. Architectural Development of Sepphoris During the Roman and Byzantine Periods. In D.R. Edward and C.T. McCollough (eds.), *Archaeology and the Galilee: Texts and Contexts in the Graeco-Roman and Byzantine periods* (South Florida Studies in the History of Judaism 143). Atlanta. Pp. 117-130.

Yegül F. 2010. *Bathing in the Roman world*. New York.